

HALMOS KÁROLY

Magyarországi polgárosodás

Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban

Mindenekelőtt meg kell magyaráznom a dolgozat címét, jóllehet az nagyon is egyértelműnek látszik. Az írásnak nem célja, hogy az újkori magyar társadalomfejlődést mint magyarországi polgárosodást értelmezze. Ugyanakkor nem tehettem kérdőjelet sem a cím két szava után, mivel azt sem kívánom igazolni, hogy a körüljárandó társadalomtörténeti problémakör nem értelmezhető magyarországi polgárosodásként. A dolgozat igazi címe valójában valami ilyesmi lehetne: „áttekintése annak, hogy minek nevezhetnők a 18-tól a 20. századik terjedő társadalmi átalakulást, ha fejlődésnek tekintjük: magyarnak?, magyarországinak?, polgári átalakulásnak?, polgárosodásnak?, polgárosulásnak?, polgáriasodásnak?, a polgárság kialakulásának?, vagy talán nem is helyes, ha fejlődésként tekintünk rá?”. Egy ilyen cím természetesen nagyon komikus és tudálékos, annak ellenére, hogy a föltehető kérdések nagyon is helyénvalóak és nézetem szerint fontosak, ha történetírásunk szembeülni akar az általa előadott történetek burkolt előföltevéseivel.

Bevezetés

A polgárság és a polgárosodás mint probléma

Az irodalmi tallózás sajátos műfaj. A szemlélő saját szavainak csak a töltelék szerepe jut, a lényegét mások mondják ki, mégha a válogatás a szemleíró előjoga is. A tallózás minősít, azáltal, hogy választ a publikációk özönéből, másrészt jó esetben az áttekintés során kirajzolja a tudományos párbeszéd főbb jellemzőit.¹

Ez a beszámoló az első igényt csak részben elégíti ki. A szemléhez csatlakozik egy közel 350 tételes bibliográfia (avagy a tallózás csatlakozik ahhoz), de ez nem segít az egyes tételek súlyának fölmérésében, sőt a minősítést mint követelményt ez a vázlatos körkép nem is kívánja kielégíteni. A második követelményt viszont – úgy látszik – túlteljesíti. Ez azonban nem a szerzőn múlik: mint a témakör egyik tartós figyelője, szomorúan állapítom meg ugyanis, hogy a témáról a hazai történeti irodalomban kirajzolódó diskurzus fikció. A valóságban süketek párbeszéde zajlik: a legismertebb (de legalábbis a történetírás körein túl is ható) álláspontok határozottan kijelentő, magabiztos narrációk, melyek kölcsönösen reflektálnak egymásra. A narrációk összehasonlítására hajlamosabb álláspontok egyben kétkedőbbek is, elterjedtségük szerint pedig marginálisak.

Kezdjük az áttekintést azzal, hogy szögezzük le: a magyarországi történeti irodalom polgársággal-polgárosodással kapcsolatos szóhasználatja zavaros. Ahhoz, hogy ezt megvilágítsam, egy – az értelmiségi nyilvánosságnak szánt – közleményhez fordulok.

1. idézet*

„Hogy a polgár, a polgárság léte vagy nemléte minden (»polgári«) demokrácia alapkérdése, ebben, nyilván, valahány eszmei-politikai irányzat minden szimpátiázása egyetért.”²

Az idézett mondat egy irodalmi folyóirat által kezdeményezett vita részeként történészek, irodalomtörténészek és egyéb értelmiségi foglalkozásúak részvételével megrendezett vitaest írásbeli összefoglalójának bevezetőjéből származik. Magam nehezen tudtam volna ilyen frappánsan megfogalmazni azt, hogy mi mindent szeretnék kétségesse tenni e szemle során.

Látjuk, a mondat megfogalmazója szükségesnek érezte a „polgárság”-gal pontosítani a „polgár” szó által előhívott jelentésmezőt, s azt az oksági állítást öntötte formába, hogy „ha »a polgár, a polgárság« nem jön létre, akkor a (»polgári«) demokrácia sem alakulhat ki”. Könnyű volna bizonyítani azt is, hogy az írás címében szereplő „polgárosodás” „a kialakult polgárság képeére formált társadalom kialakulása” értelemben szerepel. Nos, ami az idézetben történeti tényként jelenik meg, az valójában csak a nyelv csele: a szavak fogalmak létezését, a fogalmak létének ténye tartalmasságuk tényét, a szavak képződésének etimológiai folyamatai pedig társadalmi átalakulások történelmi folyamatait hitetik el.

A fentiek alapján élesen fogalmazódik a kérdés: valóban polgárokból áll-e a polgárság, kell polgárság a polgári társadalomhoz, s polgárosodást jelent-e az, ha létrejön a jelenkori demokrácia?

Lássunk egy másik példát a tudományos igényű népszerűsítő irodalomból:

2. idézet

„Magyarország legnagyobb és legdinamikusabban fejlődő, modern városának radikális ifjúsága a feltörekvő polgárság vezető ereje, szándékainak megfogalmazója volt. Vagyis lehetett ugyan látszólag egy maroknyi értelmiségiből álló csoport, de ténylegesen egy önálló polgári osztály megszemélyesítője volt ... mégha ebben a nézetükben (t.i. a sajtószabadságról vallottban – H.K.) a polgárság vagy a liberális nemesség éppenséggel nem osztozott is.”³

Melyik polgárságról van szó? A dinamikus városéről? A modern városnak a polgársága is feltörekvő? Netán azért önálló polgári osztály, mert nem osztja vezető ereje nézeteit? A nemes is polgári, ha liberális? (Az érv mintája mellesleg megegyezik a [liberális nemesség volt a polgári érdekek képviselője] okfejtésével.)

Fontos-e a terminológia? Végére is újabb és újabb mentőföltevésekkel és szófacsarásokkal a legellentmondóbb tények is kezelhetők egy és ugyanazon fogalmi rendszer keretében. Ha másért nem, gondolkodásökonómiai szempontból fontosak: a nem megfelelő fogalmi rendszer csak szuboptimális következtetéseket szülhet.⁴

* Mivel az írás célja bizonyos szóhasználatok ismertetése, igyekeztem a fontos részeket idézet formájában szövegembe szőni. Ezzel együtt – a tömörítés miatt – az idézet kis- és nagybetűi eltérhetnek az eredetitől.

Még ha túltesszük is magunkat a terminológiai problémákon, a következő idézet megmutatja, hogy a tartalmi kérdések továbbra is előttünk tornyosulnak:

3. idézet

„Magyarország a német kultúrterülethez tartozik; ezt el kell ismernünk, még akkor is, ha sokan szívesebben tartoznának a francia kultúrkörhöz, esetleg az angolhoz, újabban pedig az amerikaihoz. Akárhogy kapálózunk, mi kulturálisan Németországhoz tartozunk. A nyelvünk és a zenénk az, ami nem német. Tehát van egy kitaposott út, amelyik a nagyvilág felé Németországon keresztül vezet.”⁵

A művészettörténész magánvéleménye elfogadható vagy elvethető, de tudnunk kell, hogy bármi legyen is a válasz, súlyos következményei vannak. Ha elfogadjuk nézetét, akkor a címben kitűzött témakör áttekintését, mint nem-létezőt, akár be is fejezhetjük. Ha nem fogadjuk el, és azt valljuk, hogy létezik valamiféle magyar glóbusz, akkor viszont a kérdés az, hogy a polgár/osodás⁶ fogalomkörének van-e értelme e glóbuszon. Van glóbusz vagy nincs glóbusz – ez, véleményem szerint, hit, pontosabban: a módszeres vizsgálatot megelőző előfeltevés kérdése, melyben az állásfoglalás meghaladja a mindenkori tudomány illetékességi körét, ugyanakkor az állásfoglalás mint tett nem mentesít attól a bölcsészi kötelezettségtől, hogy tudni kell megérteni a más álláspontra helyezkedőket.

Ennyi negatívum felsorolása, az értelmiségi beszédmód ily pocskondiázása talán választ sejtet arra a kérdésre is, vajon eredetinek tekinthető-e a polgár/osodás iránti magyar érdeklődés. E kérdésre azonban – szemben a vára-kozással – határozottan igennel kell válaszolnunk. Az osztrák polgárosodás-kutatások egyik fő szervezője, Ernst Bruckmüller bécsi professzor, a Bürgertum in der Habsburg-Monarchie c. sorozat első tanulmánykötetében kötelességének érezte megjegyezni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia területén a polgárosodás-kutatások legelőször Budapesten indultak meg, az első tanulmánykötetet is itt állították össze.⁷ A Bécsben kiadott Bürgertum-Newsletter szerkesztői⁸ szintén a magyar polgár/osodással kapcsolatos irodalom tematikus sokszínűségét ajánlják olvasóik figyelmébe.

A bibliográfia bemutatása

Mielőtt a részletekbe bonyolódnánk, előre kell bocsátanom a következőket: egyrészt a bibliográfiai anyag nem csak tudományos igényű írásokat tartalmaz, de szerzőik általában a tudományos közösség tagjai, akikről tehát föltehető, hogy tudományos ismereteiket publicisztikai vagy ismeretterjesztő írásaikban is kamatoztatják. Másrészt a bibliográfia nem nyúlik vissza 1988 elé, ami miatt fontos írások kimaradtak az áttekintésből, így például a különböző virilis-kutatások anyagát nem használtam föl. Igyekeztem azonban olyan kérdéseket föltenni, amelyek megválaszolását e hiányosságok remélhetőleg kevésbé befolyásolják.

Vizsgáljuk meg, milyen irányú és milyen mély a témánk iránti érdeklődés. Ebben az áttekintésben a bibliográfiához csatolt mutatók lesznek segít-

ségemre.⁹ Nézzük meg tehát, ezek szerint ki a polgár és mi a polgárosodás (a többi szót nem ismétlem el), mikor és hol ment végbe, kik voltak alanyai és tárgyai!

1. Melyik történeti kor a polgár/osodás kora? A mutatóban szereplő hatvan szövegszerű (vagyis nem évszámokkal jelölt) kormeghatározás négy megjelölés köré összpontosul. Tizenegy dolgozat adta meg címében a reformkort, hét a dualizmus korát, másik tizenhárom a századfordulót s végül tíz a két világháború közötti időszakot.

Jellegzetesen politikatörténeti alapú korszakolás ez (az egyetlen kivétel a „századforduló”). A politikatörténeti korszakolás közérthető, de – értelem-szerűen – a politikatörténeten kívül tartalmatlan. A történeti köztudatra jellemző, hogy nincs kidolgozott és elterjedt alternatívája (a tartalmilag kifejezőbb korszak-megjelölések nem számítanak közkeletűnek). Talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a történetírás tehetetlenségi ereje formálja az elbeszélő vázat. A neoabszolutizmus kora például aránytalanul kevésbé szerepel. Ez a forrásanyag eltérő jellegét figyelembe véve is arra utal, hogy a köztörténeti tagolás az elmondandó történet szempontjából nem közömbös tényező: a „polgár/osodás” mint „magyar polgár/osodás”, de legalábbis a magyar alkotmány összefüggésében értelmeződik.

A címükben a kor- vagy időszak-megjelölést tartalmazó dolgozatok összességét tekintve (a halmozódásokat nem kiküszöbölve ilyen a tételek közel egyharmada), közöttük a reformkorral illetve 19. század első felével foglalkozók viszonylagos többségben vannak a többiekkel szemben. A reformkor túlsúlya abból adódik, hogy a „polgár/osodás” értelmezésének és a történeti anyag megfeleltetésének kapcsán igen jelentős szerepet játszik a lehetőségek, az elképzelések és életminták számbavétele.

A dualizmus korát illetően az érdeklődés inkább annak második felére, a századforduló és a századelő korára esik, vagyis a gyáripárosodás és az urbanizációs hullám, a metropolizálódás idejére. A „polgár/osodás” ebben az értelmezésben a modern viszonyok kialakulásának színvonalára. Kulcskérdés, hogy miként köti össze a két korszakot és ezáltal a két értelmezést. Mint látni fogjuk, a kérdés inkább tisztázatlannak, mint megoldottnak tekinthető.

2. Egyoldalúan fővárosközpontú képet rajzol ki a földrajzi-topográfiai mutató (68 eset). Budapestnek (a „főváros” címszóval együtt 33 említés) csak Szeged és Keszthely (hat ill. négy eset) lehet vetélytársa, miközben akkora részországok, mint Erdély, vagy országrészek, mint az Alföld, alig említettek. A hagyományos történetírói értelmezések ezt a tényt talán a polgár/osodás mértékének tükröződéseként tekintenék. Magam hajlok arra, hogy ebben a hosszútávú történeti fejlődés térbeliségének elhanyagolását lássam. Keszthely előkelő helyezése szabályt erősítő kivétel: a statisztika torzít – ha Benda Gyula és munkatársai nem a városcát választották volna vizsgálati terepül, akkor nem is szerepelne a kimutatásban.

3. A személynévmutató (44 eset) négy részre bomlik. Törzset a szerzők által a leginkább a témához kötött korszak (melyet ezért tehát nyugodtan nevezhetünk polgári kornak vagy a polgárosodás korának) névmutatója alkotja. Ezt három kurta mutató egészíti ki, melyek közül kettő a tárgyunk idején és terén kívüli figurákat, a harmadik pedig napjaink szóba került sze-

mélyiségeit mutatja ki. A törzslistában Asbóth János, Bibó István, Eötvös József, Jókai Mór és Széchenyi István neve szerepel egynél többször (Bibó besorolása vitatható, hiszen szerepelhetne a „szemlélő korabeliek” alrovatban is), ami szintén a „polgár/osodás mint program” fontosságára utal. Ez a mutató segít majd válaszolni arra a kérdésre, hogy honnan származik a „polgár/osodás” iránti érdeklődés.

4. A tárgymutatót jól jellemzi néhány átfogóbb szóbokor (1. tábla).

1. tábla

gyűjtőfogalom	alcsoporthoz száma	tételek száma
család* + háztartás* + házasság*	9	16
társadalmi csoportok	63	100
eszmények + programok + kép (ábrázolás)	16	21
fogalmak	10	13
források	22	26
házfajták	5	5
középosztály	5	9
kultúra	8	11
nemzet	9	13
lakás* + otthon	8	10
paraszt*	8	9
polgár* + polgárosodás	28	35
politika*	8	8
szerkezet	5	7
város*	15	23
zsidó*	10	13

Megjegyzés: Azokat a szóbokrokat mutattam ki, amelyekben öt vagy annál több szó bújik meg. A bokrosítószóvégi csillag jelzős és képzett alakokra utal.

Ha a polgár/osodás bokortól eltekintünk (amely egyébként csak azokat az alakokat tartalmazza, amelyekben az alapszavak valamilyen jelzős szerkezetben vagy továbbképzetten szerepelnek), két nagyobb szóbokor tűnik föl.

Az egyik a társadalmi csoportokat jelölő kifejezéseké, a másik a forrásoké. (A „források” bősége bizonyos mértékig az általam készített statisztika hibája, mivel az írások egy része egy történeti forrás-központú konferencia anyagából származik, ezért ezzel a tárgycsoporttal tovább nem foglalkozom.) A csoportokat megjelölő kifejezéseket azért gyűjtöttem ki ilyen szokatlan módon, mert úgy vélem, hogy az előzetes besorolás már azelőtt eldöntene bizonyos kérdéseket, mielőtt megkezdénők elemzésüket. A közfelfogás szerint a társadalmi hovatartozás egyes megjelölései vagy rendiek vagy hivatásbeliek vagy szakmaiak vagy osztályjellegűek vagy ..., s így tovább. Ezzel szemben a mélyebb elemzés kimutatja, hogy a rendi kategóriák hivatásbeliek is, a szakmaiak rendiek is, osztályjellegűek is, stb., vagyis amellelt, hogy elemzési kategóriák, egyben – szavakként – történeti tárgyak is.¹⁰ A címszavak változatossága jól mutatja, hogy milyen összetett kérdés egy modern társadalomban a társadalmi hely leírása.

Az előzetes megjegyzések után röviden tekintsük át a téma történetét: miként került előtérbe a polgár és polgárosodás kérdésköre és milyen gondolkodási hagyományok húzódnak meg e kérdéskörök mögött.

A „polgár/osodás” térnyerése az irodalomban

Az összeállított bibliográfia hosszúsága és megjelenési évek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a téma a vizsgált időszakban egyre sűrűbben került a figyelem középpontjába (2. tábla).

2. tábla

év	1988	1989	1990	1991	1992	1993	összesen
tételek	18	41	33	72	34	17	215

Megjegyzés: az összesítés nem felel meg a tételszámnak, mert itt csak a könyvészeti egységeket vettem figyelembe. A tételek szerinti számbavétel csak erősítendő a tendenciát.

Az időbeli megoszlást két tényező befolyásolta. Az egyik kétségtől az volt, hogy a nyomdatermékek a sajtószabadság beköszönte után gombamódra szaporodtak, míg a másikat a téma konjunktúrája jelentette. A korábbi években a „polgár”, „polgári”, „polgáriasodás, polgárosodás” említése úgyszólván még politikai tüntetésnek számított, s így a fogalomkör szavai politikai értékekkel töltődtek föl. A tárgyalt néhány év tulajdonképpen az az időszak, amikor e jobb sorsra érdemes kifejezések jelentése sajtóbeli konjunktúrájuk során – értéktöltetük miatt – „megterhelődött”. Használatuk szabályai elbizonytalanodtak s az átpolitizálódott szavak viszonylag gyorsan el is használódtak. Mivel a polgár/osodás konjunktúrája a szó szoros értelemben az – különböző szemléleti hagyományok (ideiglenes) összekapcsolódása, az előzményeket hagyományonként fogom tárgyalni.

A „polgárság” tradíciója

Az Erdei-recepció

A 90-es évek elejének polgár/osodás-dömpingje nem kis részben szociológusok publicisztikai tevékenységét tükrözi. Körükben a polgárság, polgári társadalom, polgárosodás történeti jelenségének, illetve fogalmának értelmezése a hetvenes évektől nagy mértékben kötődött Erdei Ferenc munkásságához.

Egy szociológiai esszé a következőket állapítja meg:

4.1. idézet

„A magyar társadalom kettős természetére ... a társadalomtudomány a hetvenes évek második felétől kezdődően reflektált. A Valóság 1976-ban közli Erdei Ferenc tanulmányát¹¹ a két háború közötti magyar társadalom kettős természetéről.”¹²

Hogy kerül a csizma az asztalra, a kettős társadalom a „polgár” hagyományának magyarázatába? Az iménti írás így adja meg a választ:

4.2. idézet

„A negyvenes évek végétől kezdődően a politikai hatalom a két háború közötti társadalmi struktúra polgári elemeit és intézményeit fokozatosan kikapcsolta. ... A szovjet modell átvételének ... az volt a gyakorlati következménye, hogy a hatalom az Erdei által leírt kettős társadalom polgári struktúráit kikapcsolva a tradicionális elemekre »települt« rá ... A hatvanas évek »kiegyezése« azonban, ha alárendelt módon is, de újra teret adott az individualizációnak.”¹³

Legyünk óvatosak! A szerző azt állítja, hogy végbementek bizonyos társadalmi folyamatok, majd visszatükröződtek (különösképpen egy több, mint három évtizeddel korábbi munkában). Olvassuk a következő idézetet, és bizonytalanodjunk el! Biztos, hogy csak a jó öreg tükrözésről van szó, s nem arról, hogy az Erdei-recepció megteremti saját előtörténetét?

4.3. idézet

„[Ez] azt jelentette, hogy a hatvanas évek végétől két, egymás mellett létező, egymással nehezen kommunikáló episztemé jött létre. Az episztemé¹⁴ kettősége a társadalom minden létszférájában megjelent.”¹⁵

Az esszé szerint az „episztemé kettősége” meggyökeresedett. A szerző mindent és mindenkit (ami, és aki csak számít) ennek megnyilvánulásaként említi: Szűcs Jenő Európa három régiójáról szóló tanulmányát (1983) csakúgy, mint Gábor R. Istvánnak (és mi tesszük hozzá: Galasi Péternek) a második gazdaságról szóló gazdaság-szociológiai tanulmányait (és lábjegyzetben Hankiss Elemért, aki a közgazdasági leírás ezen fogalmi eszközeit szellemesen, de erős politikai töltettel „második társadalommá” általánosította [1986]). A reform-közgazdaságtantól és reform-szociológiától magát elhatároló, de a bürokratikus és piaci koordináció fogalompárjának bevezetésével ezen irányzatokra erősen ható Kornai János (1987) és a bevallottan pragmati-

kus szociológus Kolosi Tamás (aki a státusz-inkonzisztencián alapuló L-modelt propagálta [1980]) szintén beépül a tradícióba. Végül mindenképp ki kell egészíteni Kuczi fölsorolását a korszak besorolhatatlan (történelmi érveket bőven fölhasználó politika-filozófiai) műfajú, nagyhatású tanulmányának szerzőivel: Konrád Györggyel és Szelényi Ivánnal.

Jóllehet a Kuczi által fölvázolt körképpel szemben sem Szűcs Jenő, sem Kornai János nem e dualitás szószólói voltak, maga az a tény, hogy ide soroltattak, jelzi, hogy Kuczi (és mellette a szociológusok jelentős része) mit olvasott ki e művekből. A történetírók közül a jeles középkorász helyett magam inkább Hanák Péter, valamint Berend T. Iván és Ránki György vonatkozó munkásságára hivatkoztam volna. őket kihagyni e fölsorolásból annál is igazságtalanabb volt, mivel jelentős szerepet játszottak a kettős társadalom hagyományának újrafelfedezésében (Berend), illetve historizálásában, időbeli visszavetítésében (Hanák).

Bár a szerző egyik lábjegyzetében kétségesse teszi a foucault-i „episztemé” használatának jogosultságát¹⁶, s egyébként is lehetnek kétségeink Foucault elméleteinek adaptálhatóságával kapcsolatban, az idézet jól mutatja: Erdei Ferenc polgár/osodás-konceptiója többé vált, mint tudományos magyarázat – a tudósok világlátásává lett.¹⁷

Hangsúlyozom: természetesnek tartom, hogy a társadalomtudósok dichotómiákban, dualitásokban vagy sarkítottan gondolkodnak. Azt sem tagadom, hogy a társadalom szövedékében lehetnek hasadások. Tény az is, hogy a környező régióban létrejöttek egyazon társadalomra vagy népességre vonatkozó, bifurkáló történeti hagyományok. Helytelennek tartom viszont a kettősség abszolutizálását és totalizálását. E magyarázati séma előnyére válnék, ha visszatérne a tudományos magyarázatok szintjére.

Tekintsük át nagyon röviden és nagyon töredezéskesen és kissé „oldalról” (vagyis kerülve lehetőleg a polgár/osodás-t mint elbeszélő keretet) az 1945 utáni korszakot.

Berend T. Iván (aki a hatvanas évek reformkezdeményezéseinek politikai bukása után az Erdei-recepció egyik előmozdítója volt) a nyolcvanas években – amikor az állampárton belüli politikai küzdelmek egyik fő ütközőpontja ismét a reform kérdése lett – földolgozta a reformok addigi (vagy más szemlélettel: az addigi reformok) történetét.

Berend művében áttekinti, hogy a gazdaságpolitikai viták miként tükröződtek (vagy folytatódtak) a sajtóban is. A hatvanas évek elejétől jellegzetes műfaj volt a szervezett sajtóvita. Vita folyt a kispolgáriságról, a fridsider-szocializmusról,¹⁸ újabb és újabb vitakampányok indultak az Élet és Irodalomban.¹⁹ A „polgár” fogalma nem újonnan keletkezett, hanem csak értéktöltete váltott előjelet, ahogy a zárt ideológiai rendszer,²⁰ majd pedig az irányított nyilvánosság lassan felbomlott. Míg a zárt ideológiai rendszerben a „kispolgár” a szovjet csisztkákon átszűrte marxizmusnak megfelelően minden rossz megtestesítője volt, addig a „polgári társadalom” egy a neomarxizmustól a konzervativizmusig terjedő skálán teremtetett beszédlehetőséget.

Egy másik történet a reformok csinálóinak története. Ugyan erős érvek szólnak az ellen, hogy a magyarországi reformok egy valaha (1953?, 1956/57?, 1964?) kitűzött nagy cél megszakításokkal teli megközelítései lettek volna,²¹ de az nem kétséges, hogy a politikusi garnitúra mögötti szakem-

bergárda számottevő folytonosságot mutatott, s nem csak a reformról reformra, hanem az ötvenes évek előtti világra visszanyúlóan is.²² Kemény István, a neves szociológus, akit később kizártak a folytonosságból, ezt így fogalmazta meg:

5.1. idézet

„Hivatásszerűen ... 1946–47-ben kezdtem szociológiával foglalkozni. ... 1948-ban betiltották a szociológiát Magyarországon.” „Csak 1963-tól kezdve folytathattam választott szakmámat.” „A reformhullám 1963–64-ben kezdődött”. „Ez évben ... intézményesen is polgárjogot nyert a szociológia”. „1963-ban rendelte meg Péter György [aki „már 1954-ben gazdasági reform kezdeményezője volt”] a társadalmi rétegződési kutatást. ... A címlap szerint Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István a kiadvány szerzői.” (vö. 4. idézettel!)

Kemény a következőképp fogalmazza meg az előbbi események társadalmi hátterét:

5.2. idézet

„míg ... a hatvanas évek elejéig a két struktúra, a történeti és a párt által diktált elkülönülten élt egymás mellett, ez idő tájt megkezdődött az egyezkedés, a keveredés, sőt a konfliktusos szövetkezés.” (vö. 6. idézettel)

Ismét van alkalmunk összevetni a helyzetképet annak elméleti háttérével:

5.3. idézet

Számomra a rétegződésnek volt egy alapvető magyarázó elve, ti. a hatalom. ...erősen hatott rám Weber és Dahrendorf. ... A párt monolitikus hatalmát ... keresztelte egy másik hatalommegoszlás, a történeti, és ebben jelentős szerepet játszott az, amit Weber ständische Lage-nak nevezett. Nem csak Weber munkásságán vonul végig az idetartozó konvencióknak, életstílusoknak, társadalmi kontrolloknak stb. elemzése, hanem Hajnal Istvánén és Erdei Ferencén is, akiknek életműve mélyen befolyásolt fiatal koromban, és befolyásol ma is.”²³

Az idézetek a folytonosság, de legalábbis túlélés több fajtájára utalnak. Megjelenik bennük, egyes említett személyeken át közvetítve a „polgári-értelmiségi származás” folytonossága (például Péter György személye²⁴), a német és angolszász liberális eszmei tradíciókat Weber és Dahrendorf, a hazai hagyományt pedig Hajnal és Erdei neve jelzi.²⁵

Kemény István, amint az Konrád és Szelényi esszéjéről írt maró bírálatából²⁶ is kiderül, nem a „recipíált Erdei” „kettős társadalmának” platformján állt, ezéret az idézet további támpontot ad Erdei és műve kulcsszerepének megértéséhez. Erdei volt az, aki képes volt a Hajnal-féle, a korabeli szociológia eredményeire erősen támaszkodó történelemfölfogást egyrészt saját városfejlődési kutatásaihoz, másrészt ezen keresztül az ország egyik krónikus problémájához, a parasztkérdéshez kötni, s mindezt a marxizmussal elegyíteni.²⁷

Erdei Ferenc már hivatkozott, a társadalom kettősségét kiélezett formában megfogalmazó kéziratát halála után tették közzé. Az akkor immáron

több évtizedes marxista-leninista indoktrináció, illetve az „elmaradt reneszánsz”²⁸, valamint a Lukács György tanítványainak száműzése által keletkezett terminológiai vákuum ideális terepet teremtettek az újrafelfedezés számára.²⁹ Az ellentmondásos helyzetre jellemző, hogy amíg a polgárságról beszélni és a polgári jellegzetességeket kutatni nem volt kíváncsi,³⁰ addig eme irodalom egyik kulcskategóriája, a „civil/polgári társadalom” nehezen volt kifogásolható, hiszen Hegel nyomán a fiatal Marx is használta. Kár volna tagadni, hogy a „polgári társadalom” terminus elfogadtatása a fiatal Marx felé forduló érdeklődés érdeme is.

Lezárásként visszatérek arra a kérdésre, hogy volt-e a tárgyalt kornak (lényegében a hetvenes és későbbi éveknek) epizódja – nem abban az értelemben, ahogyan Kuczi használja a terminust, hanem a fogalom általa is idézett Foucault-i meghatározása szerint. Azt hiszem, hogy volt, és ha volt, akkor a következőképpen lehetett: már egyre kevésbé mondtunk ki marxista-leninista, polgáros, törtmatos és foxi-maxis tételeket és ilyen eredetű szavakat, vagy ha igen, akkor is függő beszédben, de az ifjúkorunkban belénk oltott mentális struktúrák (például a merev ismeretelméleti realizmusra, doktrinárságra és dichotómiák alkalmazására való hajlam, a fogalomkészlet) mai gondolkodásunk háttérévé váltak, és azt alkotják ma is.³¹

A „liberalizmus” tradíció

A polgárosodásnak mint a társadalom szerkezeti átalakulásának elméleti hagyományához társul az az irány, amelyik a hazai politikai irodalom – jelentős részben a liberális eszmék, a „polgári társadalom” mint eszmei program – történeti háttérével foglalkozik.

Amint érzékeltetni próbáltam, a divatos szemlélet a társadalmi tényekben, struktúrákban és funkciókban gondolkodó szociológiát tekintette korszerűnek, modernnek, miközben ez a szociológia – reziduummként kezelte a szándékokat, várakozásokat és programokat. Másrészt a polgár/osodásról való beszéd – mint láthattuk – hosszú időre levált a szabadelvűségről való diskurzusról, és úgy látszott, hogy az előbbiről lehet beszélni az utóbbi említése nélkül is. Kemény István, ezúttal Hajnal István tanítványaként, a következőképpen fogalmazta ezt meg:

5.4. idézet

„Először Eötvös fejtette ki és bizonyította be azt a koncepciót, amely szerint az egyéni és polgári szabadságjogoknak Spinoza, Locke, és Montesquieu által kidolgozott, majd a nyugati államok jogalkotásában megvalósított rendszere voltaképpen a középkori pluralizmusnak, a kis körökben megvalósuló szabadságjogoknak általánosítása. Jóval részletesebb, mélyrehatóbb, szakszerűbb kifejezést adott e gondolatnak a két háború között Hajnal István, és újra meg újra hangsúlyozta 1945 utáni tanulmányaiban Bibó István. A magyar társadalom- és gondolkodástörténet sajátos adottságai szerepet játszottak abban, hogy ezt a koncepciót – természetesen nem előzmények nélkül – teljes hangszereléssel először magyar társadalomtudósok fejtették ki, és abban is, hogy a társadalomban való magyar gondolkodásban azóta is központi szerepet játszik. És ugyancsak a magyar társadalomtörténet speciális adottságaiból következik,

hogy ez a társadalomban való magyar gondolkodás olyan kevésbé tudta csak befolyásolni Magyarországon az alkotó értelmiségieket. Például Konrádot és Szelényit, akik kitűnő és mélyen gondolkodó emberek. Sok mindent olvastak. Annál meglepőbb, hogy ismeretlen maradt előttük mindaz, ami a magyar társadalomtudományban Eötvöstől Bibóig lezajlott.”³²

Ma már – visszatekintve – kisebb a meglepetés. Az, amit az előző gondolatmenet végén a kádári korszak második felének episzteméjéről mondtam, vonatkozik arra is, hogy volt, ami nem fért bele a hagyományba.

Az új „polgár/osodás”-konjunktúra alapja a két hagyomány ismételt összekötési kísérlete. A „polgárság”-ról való beszéd és a „szabadelvűség”-ről való beszéd ismételt összekapcsolódását külső és belső tényezők segítették. Külső tényezők részben a külföldről „begyűrűzött” konjunktúrák (például a szecesszió- illetve a biedermeier-kultusz). Szintén külső tényező a nyugati világban lezajlott neoliberais vagy neokonzervatív fordulat, amely hozzájárult ahhoz, hogy nálunk is újraolvasták a politikai filozófia klasszikus szövegeit. Talán még fontosabb, hogy a magyar liberalizmus iránti érdeklődésben a történeti tudományok (irodalom-, filozófia-, politikatörténet) szemléleti hagyományossága elrejtő és így átmentő szerepet játszott az éppen divatos szociológia ellenében. (Ez alatt azt értem, hogy e szövegeket nem most értékelt probléma-tartalmuk miatt olvasták s ezáltal: éltették.) Egyrészt tárgyi okok miatt (a szépirodalomról csak nagyon későn váltak le a szakirodalmak), másrészt a humán tudományok diverzifikálódásának lefojtottsága miatt (gondolok itt a politológia késői önállósulására) a politikai szövegek a hagyományos történeti-, irodalomtörténeti érdeklődés körében maradtak.

Visszatérve a 10. számú idézetre, Kemény István Eötvös Józsefet és Bibó Istvánt jelöli ki egy sajátosan magyar liberalizmus-értelmezés kulcsaként. Éppen ezért érdekes, hogy Bibó és szemlélete milyen kevésbé jelent meg a vizsgált időszak polgár/osodás irodalmában. Annál is föltűnőbb ez, mivel az elmúlt években – például a politikai közírók – éppenséggel szívesen hivatkoztak rá. Ennek az ellentmondásnak a Bibó István élete és műve közötti sajátos összefüggés lehet az oka. Bibót, élete, magatartása és helytállása (tetteként értve tudományos megalapozottságú esszéirői tevékenységét is) okán szívesen szokták a polgári eszmények példaszerű megvalósítójának tekinteni. Ugyanakkor a magyar történelemről vallott nézetei nem különböznek jelentősen Erdei felfogásától, politikai filozófiájának elemzői pedig már kimutatták azt, hogy szigorúan véve elsődlegesen nem liberális volt, hanem demokrata (amit egyébként Bibó maga is állított).³³

Az instrumentalizmus mint hiányzó hagyomány?

Eddig a polgár/osodás két különböző hagyományát említettem. Az áttekintett történeti irodalom alapján azonban úgy látszik, hogy sem a polgárt mint entitást megragadni akaró szociológiai szemléletet, sem a szabadságeszmény megfogalmazásainak átalakulását vizsgáló eszmetörténeti megközelítést nem sikerült hosszabb időszakot átfogó történeti narrációvá alakítani. Ennek oka valószínűleg történetírásunkban rejlik. A történetírás hagyományos elmélete az „egyediségben” látta a diszciplína sajátosságát. Történetírásunknak

azonban nem ez a megkülönböztető jegye, hanem sokkal inkább az a világlátás, amelyik a „köznapi, józan észre” alapozza egységét, és a konstruált modellekkel illetve ideáltipikus fogalomalkotással szembeni ellenérzései miatt nem veszi észre, hogy terminológiája éppen elmélet-ellenessége miatt vált történetietlenné.³⁴

A mai értelemben vett tudomány – amelyet az tesz tudománnyá, hogy a világgép-alkotás igényét saját hatókörén kívülinek tekinti – a polgárosodás terméke, jelentse e kifejezés akár (tágabban) a „nyugati civilizációt”, akár (szűkebben) a „polgári átalakulást”. A tudományosság programjának következetes végigvitele vezetett a társadalomtudományokban a módszertani individualizmusnak nevezett eszköztár kidolgozásához. A módszertani individualisták számára, legyenek azok közgazdák, szociológusok vagy kvantitatív történészek, a „polgár/osodás” holista fogalma csak tehertétel. Más szavakkal: a polgár/osodás hagyományos történeti megragadása lemond egy kifejezetten polgári eredetű instrumentális hagyományról.³⁵ (Igaz viszont, hogy a történészek akkor is tudják, hogy a magukat az általános módszer birtokosainak tudó módszertani individualisták egy sajátos hagyomány részesei, ha ezt az utóbbiak esetleg nem akarják tudomásul venni.)

Nálunk a módszertani individualizmus menedéket nyújtott mindazok számára, akik nem csak magát a holizmust utasították el, hanem kívül akartak maradni a pártállam hivatalnokai és a magukat „az értelmiség”-ként látó reformerek közötti politikai játszmán.³⁶

Az alfejezet címe hiányzó hagyományra utal. Ennek ellenére ezt az eszköztárat mint a hagyomány egyik ágát kár lett volna kihagyni áttekintésünk-ből, ugyanis az általa hordozott módszertani elvek az egészurat jelenthetik a következőkben bemutatandó értelmezési káoszból. „Tudományos kifejezés-ként a polgárosodás fogalma, ..., rettenetesen meg van terhelve, valószínűleg nagyon nehéz jól explikálni, operacionalizálásáról nem is beszélve. Elemeire kell bontani és elemeinek kötegeként ismét használható lesz, mivel árnyaltabb mérlegelést tesz lehetővé, azon az áron, hogy lényegi elemét, a hozzá társuló evolúciós optimizmust föl kell adnunk.”³⁷

A „polgár/osodás folyamata” – jellegzetes konstrukciók

A konstrukciók legjobban a nagyobb korszakokat vagy időtartamot átfogó dolgozatokból hámozhatók ki, ezért a következőkben ezeket fogom megvizsgálni.³⁸ Az áttekintendő dolgozatok három területről származnak:

- társadalomtörténet
- historiográfia és fogalomtörténet
- történeti antropológia.

Az eltérő megközelítések eltérő konstrukciókat tartalmaznak, de az eltérések nem csak a különböző terepadottságokból fakadnak, hanem abból is, hogy a témaként választott polgár/osodás sajátosan eltérő szemléleteket és értéktételeket egyesít magában. Az enciklopédia-irodalom vizsgálata³⁹ legalábbis arra utal, hogy e fogalomkör nem annyira a definíciók tényszerű elemei, hanem inkább a bennük foglalt értéktételek osztják meg.

A magabiztos konstrukciók

Magabiztosnak nevezem azokat a narratív konstrukciókat, amelyek nem foglalkoznak saját előföltévéseikkel. Ezen a típuson belül megkülönböztetek bipoláris és monopoláris konstrukciót, aszerint, hogy hány „hőse” (a „hősök” itt kollektívumok) van a történetnek. A bipoláris két egymással ütköző „hős” kölcsönhatására épít, a másik esetben csak egy cselekvő, kihívásra képes „hős” szerepel a történetben, a többiek csak reagálni és a történetet elszenvedni képesek.

A bipolarizáló beállítás

Az egyik magabiztos beállítás alaptézise szerint

6.1. idézet

„... a modern európai fejlődés ... tanulsága, hogy a polgárosodásnak ugyan nincs alternatívája, de a polgárosodás minőségének annál inkább van.”⁴⁰

Ami Magyarországot illeti,

6.2. idézet

„... a reformkori liberálisok számára a polgári magántulajdon és a politikai szabadság szorosan összetartozott”, de a „... liberalizmus győzelméhez állami beavatkozás kellett”, és „... a polgárosítás nemesekre háruló feladat volt.” „Amennyire nehézkes és felemás volt a magánéletre szabott polgári értékvilág kialakítása, annyira tisztára sikeredett a közélet, a politika liberális kialakításának kísérlete.”

6.3. idézet

„... 1848-ra a polgárosodás ... erői képesnek bizonyultak arra, hogy megtörjék a feudalizmus szerkezetét és – ... – dinamizálják a szabadság és tulajdon egységén alapuló nemzetet.”

6.4. idézet

„... a neoabszolutizmus egyik lényegi eleme ... az volt, hogy – ... – teret engedett a polgárosodás gazdasági útjának, de elválasztotta a politikai szabadságtól.” „... Bekövetkezett egyfajta megroppanás. S ennek egyik oka kétségtávol az volt, hogy az abszolutizmussal szemben ... a hagyományos nemesi életforma nyújtott némi védelmet”.

6.5. idézet

„... a kiegyezés ... egy igazi érték-alku is volt.” „... a nemesből dzsentri ... lett.” „Eközben ... a politika világán kívül, a gazdaság, a magánélet szférájában hihetetlen gyors ütemű polgárosodás zajlott le ... semmivel sem maradt el a korabeli Európa normáitól.” „Persze ez a polgárság jelentős részben nem a reformkorban polgárosító szándékú nemességéből, hanem az asszimilálódó zsidóságból került ki”. „Hatottak ők is az ... államot uraló nemesi eredetűekre”, ugyanis a „... valaha volt úr sem vetette meg a polgári világ nyújtotta kényelmet, ottho-

nosságot”, „de ... a közélet világában ... a refeudalizált ... magatartásmód dominált.”⁴¹

6.6. idézet

„Az első nagy háború végét követően a magyar társadalom a polgárosodás politikai feszítő erejére minden lehetséges választ megfogalmazott.” A Horthy-rendszer alatt a „polgárosodás társadalomtörténeti feszítőereje igazából nem módosult, hiszen a parasztpolgárrá válás tömeges útja továbbra is lezárt maradt.” „... immár a polgár ... magánéletébe is belenyúlt a rendszer ...”. „... [A] közélet polgári értékei végképp visszaszorultak ...”. „... a két háború közti Magyarországon kialakult a parasztpolgárosodást kívánó népies tábor. ... Többségük ... a polgárosodás legfőbb akadályát a nagybirtokrendszer és a polgári tulajdonviszonyok együttesében látta.”⁴²

A gondolatmenetet igyekeztem egy szerző szóhasználatát idézve visszaadni. Ha az elénk táruló kép emlékeztet az Erdei-féle társadalomfölforgásra, az nem a véletlen műve, hanem a szerző szociológiai pallérozottságának következménye.⁴³

A monopolizáló beállítás

Az ellenlábás konstrukcióban a történet gyökerei az egyik szerző szerint a korájkorig nyúlnak vissza:

7.1. idézet

„... tény, hogy ... Európával⁴⁴ ... szoros időazonosságban nálunk [t.i. Magyarországon] is virágzott a polgárinak tekinthető közgondolkodás és cselekvés.”⁴⁵

A 20. századig terjedő részt egy másik szerző segítségével idézem föl:

8.1. idézet

A 18. században „a magyarországi társadalom a hagyományoszerű ... termelés és forgalmazás keretein túl nyíló lehetőségeket – ... – átengedte – ... – idegeneknek. S ezek a csoportok, asszimilációjuk előtt ... nem lehettek az általános polgárosodás zászlóvivői, hiszen többnyire megtűrt, kliensi viszonyban éltek a befogadókkal.”

8.2. idézet

„a Habsburg-birodalom ... törékeny egyensúlyokon épült”. „A bécsi politika beállítottsága mellett szükségszerű volt, hogy a rendi reformtörekvések nemzeti programként jelenjenek meg.” „művelődési-szellemi értelemben szinkronban voltunk Európával. Ez az egyidejűség reálpolitikai programmá tudott érlelődni. ... A bécsi udvari politika konzervatív hatalmi céljai a valóságos viszonyokat mégis jobban kifejezték, mint a reformnemeség újító gondolatai.” A „reálisan kibontható jövőkép s a konzervatív udvari politika túlsúlya együttesen hozta magával a magyar nemesi liberalizmus jogfolytonossági igényét”. „A magyar polgári átalakulásban a jogszerűségnek és a jogfolytonosságnak a súlya pótolta az alulról nem jövő ... tömeget”.

8.3. idézet

„A magyar liberalizmus képviselőinek zömét ... egzisztenciálisan is érinti a jobbagyság polgári egyenjogúsítása”, ezért „a »szociálliberalizmus« [tkp. érdekegyesítés – H.K.] felé kellett mozdulnia ... [s liberalizmusuknak] az egyre inkább polgári társadalom liberalizmusaként ilyen szempontból ki kellett üresednie, hogy valódi polgári funkcióit betölthesse!”⁴⁶

Ugyanez a szerző egy másik írásában még tömörebben fogalmaz:

9. idézet

„A valódi, a körülményekkel számoló polgárosodás fő vonalát” a nagypolgárság mellett „a régi magyar középosztály és arisztokrácia azon csoportjai képviselik, akik éppen a törekeny egyensúlyok politikai stabilitása érdekében felfedezik, illetve ismét előveszik a felülről vezényelt, technokrata típusú modernizáció módszerét. A Tisza István vezette szabadelvű politikai garnitúra s a korszerű magyar államiséget építgető sokszínű, értelmiségi bürokrácia zöme ... szem[e] előtt állandóan az angol, illetve a porosz típusú ... politikai modell lebegett.”⁴⁷

Ismét visszatérve a bővebb kifejtéshez:

8.4. idézet

Az önkényuralom idején „a Habsburg kormányzat a ... »technokrata« modernizáció útjára lépett.” A kiegyezés utáni „magyar liberalizmus »technokrata« gyakorlata szinte minden nem közvetlenül hatalompolitikai téren hatalmas eredményeket hozott. ... már valóban működni kezdett a kapitalizmus”. „A magyar liberalizmus ... segítségével egy hagyományosvilág felülről át lehet[ett] alakítani.” „A gyorsuló ütemben kibontakozó városi polgárosodás központjai nem vehették át egy agrárország[ban] a vezető szerepet – ... okos felismeréssel többségük integrálódni akart. A magyar dzsentri politikai vezetői sem zárkóztak el ... törekvése[i]k elől: íratlan antiliberális munkamegosztás alakult ki. A régi (»keresztény« vagy »történelmi«) középrétegek kapták a[z] ... igazgatási-hatalmi szférákat, s az új (»zsidó«) középrétegek a termelési-forgalmi-pénzügyi területeket, míg a »szabad pályákon« érvényesülhetett a szabad verseny. ... ez a két nagylétszámú társadalmi csoport »kitöltötte« az egész országot, önmagából termelődve eltorlaszolta a jelentősebb társadalmi mobilitás útját.”

A két világháború közötti fejleményeket ismét az első szerző előadásában követjük.

7.2. idézet

„Az 1918–1944 közötti évek egy addig hatalomra nem jutott társadalmi réteg győzelmét hozták. Ausztria-Magyarország liberális-polgári szemléletű kormányzata, már csak saját fennmaradása érdekében is, létrehozott és megerősített egy »alsóbb néposztályokból« toborzódott közhivatalnoki ... kart, mely vitathatatlanul az állam egyik fő tartóoszlopává vált. Ehhez ... csatlakozott a 19. század második felében meggazdagodott gyáriparosok üzemeit irányító népes gárdája ... Előmenetelre az érdem, a szakismeret jogosított. ... szám szerint jelentős tömeg[et alkottak – HK.] ... Nem ők határoztak; de ők biztosí-

tották működőképességet. Ez a réteg került uralomra ... az utódállamokban. Míg ez a polgári réteg az összmonarchiában eredményesen műkö-dött, ... az államvezetésben nem csak Magyarországon mondott csődöt.”⁴⁸.

Az állításait prozopográfiai (kollektív életrajzi) érvekre alapozó dolgozat mondanivalója világos: a polgári rétegek eljátszották a „polgáriság” képviselőjének jogát.

Meg kell jegyezni, hogy az eddigi példákban a szerzők gyakran – és nem egyszer kulcshelyzetekben – keverték a „polgárit” mint rendi ill. származási kategóriát és mint ideált. Ebből következően a fogalmi tisztázás a konstrukciókat több helyütt meggyöngítené.⁴⁹

Egy öszvér konstrukció

Ráleltem egy olyan történetre is, amely a kiegyezés idejéig az első, bipolarizálónak nevezett történethez hasonlít:

10.1. idézet

„... a régi köz- és középnemesség [a magyar középosztály] – a XIX. század első felében, ..., még valóban a nemzet gerince volt. A XIX. század második felét nehéz manapság másként, mint a hagyomány és világa hanyatlási és feloszlási korának tekinteni ... Végérvényesen most válik uralkodóvá a magyar gentry típusa.”⁵⁰

A kiegyezés korát tekintve

10.2. idézet

Budapesten kívül „minden más kultúrközpont elprovinciálisodik.” „A kulturális irányítás ... mindinkább a főváros: a fővárosi polgár kezébe kerül. ... hanem a pesti polgár: egy nagyon is hibrid összetételű társadalom, ..., szerves vezető középosztállyá sohasem lesz.” A főváros „német nyelvű régi lakosai – ... – teljesen elmagyarosodtak.”⁵¹

10.3. idézet

„Az országot szinte egészében a főúri rend kormányozza s vele azok, akik – elsősorban anyagilag – életformájába bekapcsolódni képesek.” „A társadalmilag vezető réteg ... a legmagasabb hivatalok ellátóiból ... került ki. Ezek a régi lakosság azon részét, amely ... velük lépést tarthatott, többnyire hátsó gondolat nélkül vették fel a maguk társaságába.” „... Ehhez a noblesse de robe-hoz számos megmagyarosodott idegen csatlakozik. ... Végül, mint legkésőbbben belépő részleg ... a vagyonos és művelt zsidóság válik integráns alkatrészévé a főváros társadalmának. Így alakul ki ... ez a heterogén társadalom, amelynek tagjai magukat úrnak nem, polgárnak még ritkábban, hanem egy nagyon sajátos kifejezéssel »úri emberek«-nek nevezik.”⁵²

A történet kifutását tekintve ismét bipoláris:

10.4. idézet

Körülbelül 1890 és 1918 között „ment végbe a főváros művelt rétegeiben egy mélyreható szakadás, amely a folyton erősödő szocialista törekvések nélkül talán soha [sem] következett volna be.”⁵³ „a századfordulótól kezdve egy másik rétegről, úgyszólván a főváros társadalmának egy alsóbb vonulatáról beszélhetünk ... A két vonulatban az a különös, hogy egyazon országban, sőt egyazon városban évtizedeken át éltek egymás mellett s mindkettőnek egymástól független saját fejlődése volt. Szociális-politikai, kulturális és szellemi síkon közösség közöttük nem állott fönn.”⁵⁴

Figyelemre méltónak tartom, hogy e vázlat a regionális fejlődési egyenlőtlenségeket hangsúlyozza, még ha csupán heurisztikusan is. A technikai és a korabeli ipari fejlődés következtében a regionális egyenlőtlenségek a 19. század második felében egész Európában kiéleződtek. A Németországtól keletre – délkeletre eső országok történetírása még nagyon kevés mérté föl a térszerkezeti változások társadalmi hatásait, és ezzel egy komoly magyarázó tényezőt hanyagol el.

Néhány kritikai megjegyzés

Elsőként a dualitás kérdéséhez fűzök két megjegyzést, az egyik historiográfiai, a másik inkább ideológiakritikai jellegű.

Az osztrák történetírás is használja az „erste Gesellschaft” illetve „zweite Gesellschaft” kifejezéseket.⁵⁵ Bár magyarra sokszor a ‘társaság’-gal fordítják e kifejezéseket, ez sem igazi megoldás. A „Gesellschaft” terminus szempontjából talán az volna a jó magyarítás, hogy van az ‘első társaság’ és a ‘második társadalom’, amelyek között a választóvonalat a monarcha környezetében való megjelenés joga, az udvarképesség (Hoffähigkeit) alkotja, csakhogy ezáltal az „első” és „második” közötti oppozíció válik értelmetlenné. Az osztrák értelemben vett „polgár” jól körülhatárolható, részben ezen ismerv, részben pedig a második és harmadik választói kúria (városok illetve kamarák) segítségével. A magyar/országi polgár/osodásról írók csak kevésbé vettek tudomást az osztrák historiográfia e sajátosságáról.

Valószínűnek tartom, hogy a dualizáló magyar narráció kiváltója valójában a polgárság formai, közjogi megfoghatatlansága. A censusokon alapuló magyar választójog által tágabban, az értelmi censzuson alapuló tartalékos tisztis rang alapján szűkebben lehet a középosztályt meghatározni. Intézményi vagy politikai reprezentációja alapján tehát a polgár – ha már nem rendileg, polgárjoga alapján tekintik annak – csak negatív, maradékként határozható meg, így tág tere marad az etikai, eszmei, ideológiai jellegű megközelítéseknek.

A körvonalak elmosódottsága általánosításokra csábít. A totális bipolarizálás példája a következő idézet:

11. idézet

„a két központú Monarchián belüli Magyarország” esetében „a magyar polgárosodás minőségi jellemzői a különféle dualizmusok mentén értelmezhetőek”, sőt a „Monarchia Magyarországnak társadalma – ... – éppen a régió miatti tulajdonképpen minden logikailag lehetséges kettőződést történetileg leképezett, magában hordott.”⁵⁶

Mindazonáltal nem ez a megfogalmazás a legszélsőségebb. A korszak történetének dualizálása az előbbieken már idézett szellemtörténeti indítással írásban még erőteljesebben jelentkezik:⁵⁷

10.5. idézet

„Egyedül az ősi dualizmus visszaállítása lehetett hivatva arra, hogy a magyar elképzelés és a külső világ között megzavart egyensúlyt újra helyre billentse. Benne, ..., föléledt a legrégebbi ősök örökbe hagyta államkoncepció: a hajdani lovaspásztori birodalmak »eurázsiai szintézise«. ... amit Szent István királyságában az advenae és a hospites a honszerzőkkel hovatovább egyenértékű országlakosokként való fölfogása; amit a török kor »királyi« Magyarország és erdélyi fejedelemsége képviselt – a változott viszonyok közt változott jelentést keresve magának – s ami, végül, a reformkor küzdelmeit követő években jel-szavá vált: a dualizmus, egész újabb kori történetünkben a kiegyezésben nyerte el a maga legutódatosabb kifejezését.”

Érdekes látni ugyanakkor egy másik tanulmány⁵⁸ alapján, hogy a tények hatására miként puhul föl a dualitás mint keret. Az egyik tanulmány Bibó tanárának, Horváth Barnának önéletírását elemzi, s az írásban a szerző kénytelen új típust definiálni:

12. idézet

„volt egyszer egy nemzeti urbánus réteg Magyarországon, ... amely aztán mint társadalomstruktúrális képződmény fokozatosan, majd 1945 után drámai gyorsasággal, elsüllyedt a történelemben. ... Erről a nemzeti urbánus rétegről nincsenek alapos társadalomtörténeti kutatások.”⁵⁹

Valóban nincsenek, és nem is lesznek, amíg még néhányan nem érzik kényszerét, hogy legalább a tények hatására újragondolják a polgár/osodásról kialakított álláspontjukat.

Egy másik fölvetődő kérdés a polgárság mint társadalmi csoport és a liberalizmus viszonya. Magyar(országi) sajátosság-e a közöttük lévő diszcrepancia? Csak utalás a válasza a következő idézet:

13. idézet

„Elképzelhető-e polgárosodás liberalizmus nélkül”, „vagy mennyire liberális – a polgárság?” „Ha elmélyedünk a polgári középrétegek újabban kiteljesedő nemzetközi történeti szakirodalmában, a kérdésre nem könnyű egyértelmű választ adni. Valójában mindenütt az utóbbi egy évtizedben vált a polgárság fontos történeti témává”, ott is, ahol a középosztály „népes és befolyásos társadalmi csoportot alkotott.” „Az új történeti kutatásokból az derül ki, hogy az antiliberalizmus mint mentalitás éppúgy nem idegen a valódi polgároktól, mint a másik oldalon a liberális ethosz például a nemesi, sőt arisztokrata eredetű rétegek egyes csoportjaitól.”⁶⁰

A magabiztosnak elnevezett konstrukciók mondhatni követelményként tételezték föl a harmóniát a polgárok és a szabadság eszméje között, s a fejlődés megbicsaklásaként értelmezték, ha a történet más irányt vett. Lehet, hogy a „magyar alkat” eszményeinkhez képest torzult, de az európai realitások

között egészen átlagos. Ekkor viszont, minthogy a „kelet-nyugati fejlettségi lejtő” tény, az eltérések magyarázatára más tényezők után kell nézni.

Érdeemes még visszatérni arra a kérdésre, hogy mit tudunk az ország elitjének változásairól. Az egyik, címe szerint az arisztokráciával és a dzsentri-vel foglalkozó tanulmány arra a mi tárgyunkat is érintő következtetésre jut, hogy a történetet talán nem is csak ketten játsszák, s hogy az állam talán nem is csak megszerzendő gépezet, hanem aktív, új kompetenciákat begyűjtő, önálló erő:

14. idézet

„A dzsentri kétségtelenül mélyebb nyomot hagyott a magyar politikán, mint a főnemesség ... Mindez nem jelenti azt, hogy a főnemesség helyett a dzsentri tartotta volna a kezében a döntő hatalmat. ... Az I. világháborút megelőző fél évszázad folyamán az ország elitjének mindkét rétege (akárcsak a katolikus egyház) anélkül vesztett politikai befolyásából, hogy eközben az új, urbánus társadalmi csoportoké jelentősebben növekedett volna. A változás haszonélvezője maga az államgépezet lehetett.”⁶¹

Az interrogatív álláspontok

Az ideáltípusáló eljárás

Maradván még a társadalomtörténeti jellegű írások körében, a fogalmi tisztázás érdekében fordulunk egy inkább kérdező (interrogatív), mint magabiztosan állító állásponthoz.⁶² Kövér György azt vizsgálja meg, „hogya a ... két kulcsfogalom: a piacgazdaság és a demokrácia milyen múlttal bír a magyar történelemben”. Kérdése a következőképp is megfogalmazható: milyen képet mutat a magyar történelem illetve gazdaságtörténet a piacgazdaság és a demokrácia mint szempontok felől nézve. Ez az átfogalmazás viszont már joggal emlékeztetheti az olvasót (megváltoztatva a megváltoztatandókat) a protestáns etikának és a kapitalizmus szellemének kapcsolatát vizsgáló max weberi eljárásra. Mint tudott, az ideáltípusáló vizsgálódás előnye a mérés lehetősége, hátránya a koherencia elvesztése. A leszűrt tanulságok egy heterogén és heterogon fejlődésről szólnak:

15. idézet

„A gazdaság és a politikum külön-külön belső ellentmondásossága miatt nem követhetett szimmetrikus mozgáspályát a magyar történelem folyamán.” Az inkonzisztencia „első felvetése ... a kitűnő viselkedés-szociológus: Leopold Lajos nevéhez fűződik. A színlelt kapitalizmusról szóló esszéjében – ... – így ír: »vannak olyan államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlítanak ugyan a tőkés rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan.« Magyarországon »a politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának.«⁶³ Leopold ... elgondolásának sajnos nem akadtak követői”.⁶⁴

Már a következő tárgyalási ponthoz tartoznék megemlíteni, hogy

esszéje végén Kövér Gy. elmélet- és fogalomtörténeti kitekintést is ad. Elmélettörténeti tipológiájában ő is Erdeit emeli ki, mint az egyik jellegzetes típust (ennek nála „társadalom-dualizálás” a címkéje). A másakra Jászi szolgál példaként (címké: „létszféra-homogenizálás”). E típusnak nálam a monopolarizálónak nevezett konstrukció felel meg, azzal a különbséggel, hogy az általam idézett szövegekben a korszak és a szereplők értékelése Jászihoz képest előjelet váltott.

Az eszmetörténeti rekonstrukciók

Jellemző, hogy historiográfiai és fogalomtörténeti kirándulások már a társadalomtörténeti vonatkozású cikkekben is megtalálhatók, jeleként annak, hogy a szociológiai-történeti érvek ilyen értelmű kiegészítésre szorulnak. Születtek azonban kifejezetten historiográfiai munkák is. Benda Gyula⁶⁵ kérdése,

16. idézet

„hogy van-e egyáltalán szigorú kapcsolat a polgár fogalma és a polgárosodás között. A nyelvi kapcsolat nyilvánvaló. Ha azonban a fogalom használatát vizsgáljuk Erdeitől máig ... sehol sincs szó arról, hogy a társadalom egyes csoportjai – ... – a hazai polgárságot vagy valamely csoportját utánozná[k], követné[k], azaz a történetileg létező polgár mintaként szolgálna szám[uk]ra. ... A magyar polgárság története, a polgári típusok leírása nem játszik szerepet a polgárosodásról alkotott történeti képben.” „Magyarországon az egyik jellemző, hogy míg a köztudatban élnek sztereotípiák a dzsentriről, a parasztról, a polgár esetében ez nincs meg. Lehet, hogy ... sztereotípiában sem él a magyar vagy magyarországi polgár. Jelzős polgárok [„lipótvárosi polgár”, „paraszt-polgár”] léteznek.”⁶⁶

Arra, hogy az „általában vett”, „jelzőtlen” magyar polgár képének hiánya mit is jelenthet, e gondolatmenet végeztével, egy másik mű nyomán még visszatérek.

E fogalomtörténeti munka⁶⁷ azzal az előföltevéssel vizsgálta az enciklopédiák „polgár”, „polgárosodás”, „civilizáció”, „kultúra” szócikkeit, hogy azok nem tényleírások, hanem jobbra programokat és normákat közvetítenek, „a lexikonok szövegei maguk is a polgárosodás folyamatának részei.”⁶⁸

17.1. idézet

„Feltűnhet az is, hogy alig bukkantak a fölszínre a magyarországi, történeti-szociológiai értelemben vett polgárosodás alapvető problémái, nevezetesen a nemesség mint középosztály Szekfű-féle koncepciója illetve a parasztpolgárosodás kérdésének Erdei-féle fölvetése.”⁶⁹

Egy másik következtetés szerint

17.2. idézet

„szembe ötlük, hogy e szövegek más korszakolást diktáltak, mint amelyet a politikacentrikus történetírásban megszoktunk. Más korszakolást, de nem ismerlent. A gazdaságtörténet és gazdasági elitekkel foglalkozó történeti szociológia számára nem idegen ez a periodizáció, amelyekben nem 1848, 1867 és

1918 a korszakhatár, hanem 1873 és 1931 között láttat olyan ívet, melyhez képest van „elő”- és „utó”-korszak.”⁷⁰

A „dekonstrukciók”

Bizonyos értelemben a legradikálisabb álláspontot a történeti antropológiai dolgozatok foglalják el. Azért nevezem őket dekonstruktívnak, mert ezek eljutnak a polgár/osodás fogalmának lebontásáig (de nem elvetéséig, mint az említett módszertani individualisták). Vári András vitáiratában a piac kérdését vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy

18. idézet

„... a piacrendszer bizonyos szintjének kiépüléséhez a jogállamiság, nem pedig a polgári demokrácia politikai rendszere volt szükséges. Ebben a minimalizált programban, mely a liberalizmus politikai fellépését némileg időben is megelőzte, a társadalmi csoportok széles koalíciója érdekelt volt – a kommercializálódó nagybirtoktól a parasztság egy részéig. Félrevezető ezt az erőfeszítést polgárosodásként vagy a történeti értelemben vett városi polgárság harcaként értelmezni, hacsak nem használjuk a polgárosodás szót eredeti értelmében, civilizálódásként, vagyis addig rendezetlen vagy éppen tiltott dolgok egységes polgári jog alá rendelésként.”⁷¹

Tóth Zoltán kultúrantropológiai értekezése⁷² a polgárosodás lebontása, a foucault-i tudásarcheológia értelmében. A megközelítés ismeretelméleti előföltevése – egy másik dolgozatban megfogalmazva – a következő:

19.1. idézet

„Azok a tudományágak, amelyekbe valamelyest betekintésem van, száz vagy százötvenéves történetükben nem először, s valószínűleg nem is utoljára, olyan jelenségek értelmezésébe ütköztek, amelyek általában liberális indíttatású, s a felvilágosodás óta fejlődéstörvények hipotézisével élő tudományfilozófiájukban – ... – feszültségeket okoznak.”⁷³

Tóth Zoltán Hajnal Istvánt idézve fogalmazta meg alapkérdését is:

19.2. idézet

„»Minden kultúrfejlődésnek ... olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége«” „... Milyen is volt az a rendi társadalom, amely (polgári) osztálytársadalmunknak jellegét meghatározó előzménye volt?”⁷⁴

Válasza tömörítve:

19.3. idézet

„... Újkori rendiségünk mély gyökerű, történeti, művelődési tömbökre tagolt társadalmat hagyott polgári fejlődésünkre. ... Azt hiszem, hogy A kétféle, késői rendi és polgári társadalomszervezet egymásra hatását – ... egymásba hatolását – én [t.i. Tóth Zoltán – H.K.] közvetettebbnek, inkább a gazdát cserélő formákhoz, műveltségünk jelenségeinek szélesebb köréhez látom kötöttnek, mint Hajnal, aki élő és konstituált rendi csoportok illetve intézményeik folyamatos-

ságát és változását kereste. ... Társadalomszervezeti műveltségünk rendies történeti rétegének kulcsa ... nem a közjogilag is tetten érhető, jól ismert feudális intézményekben keresendő, hanem a társadalmi különbségek felfogásának a polgári eszményekkel együtt élő, s a polgári intézményekre és társadalomszervezetre is kiható formáiban.”⁷⁵

Tóth Zoltán antropológiai módszerekkel és kultúrkritikai igénnyel jutott el a polgári egyén teljes történeti szétboncolásáig. álláspontja gyökeresen szembenáll minden olyan felfogással, amelyik a modern polgárt mint rendi jellegzetességeit levetkőzte személyiséget, a polgárosodást mint a rendi jellegű társadalmi keretek közül való kibontakozást kívánná látni.⁷⁶ Kritikai programját azonban nem könnyű tovább folytatni. Fogalmi elemzéseket vagy a köznyelven alapuló narrációkat le lehet fordítani más nyelvekre. A szóbanforgó dolgozatnak legalábbis egyes részeit – így címét is – viszont elvileg is lehetetlen átültetni.⁷⁷ Talán történetírás és antropológia között is megfogalmazható egy határozatlansági reláció: minél inkább eltávolodik az elemzés a nemzeti hivatású történetírás konvencióitól, annál inkább válik forrásnyelve rabjává.⁷⁸

Részletkérdések

Az előző részben narratív konstrukciókat igyekeztem fölvezetni, apróbb kritikai megjegyzések kíséretében. Most néhány olyan fontos részletre térünk ki, melyek segíthetnek a történeti sémák újragondolásához szükséges távolság megteremtésében.

A résztvevők

A „sem-sem” rendi állásúak – a státus-inkonzisztencia

Az ismertetett „magabiztos” narratívákban jórészt csak a közismert történelmi rendek tagjairól, nemesekről és polgárokról esett szó, s ami talán még fontosabb, a konstrukciókban e megjelölések nem rendi állások jelzőiként szerepelnek, hanem a személyiség egyik azonosítójaként.⁷⁹ Az egyértelmű, a szabályos rendi állású személyek még a ténylegesen a történeti rendekhez tartozóknak is csak egy részét tették ki. A – szociológusok szóhasználatával élve – „státus-inkonzisztencia” már régen is társadalmi tény volt. Az irodalomtörténész joggal tart névsorolvasást a felvilágosodás és a reformok korából és teszi több tízszor főre azt az

20. idézet

„értelmiségi-honorácior réteg[et], amely ... telítve van a rendi Magyarország szűk keretei, lefojtottsága okozta feszültséggel”.⁸⁰

Tekintsük át e rétegek néhány szociológiai sajátosságát:

21.1. idézet

„...értelmiségfejlődésünk kezdeteinek három alapvető vonás[a]: 1. [saját] Uralmának értelmiségi szerepkörét többségében a nemesség látta el. ... Az arisztok-

rációhoz, illetve a nemességhez tartozva tényleges társadalmi [vagyis nem rendi – H.K.] csoportot nem alkottak. 2. A tárgyi szakszerűség intellektuális funkcióit betöltő[ket] ... a honoráciorok⁸¹ »sem nép, sem nemesség« státusába sorolták ... 3. a fentieknek megfelelően a 19. század első felében fel sem vetődött az értelmiségi szerepköröket betöltők egységes társadalmi csoportként való felfogásának gondolata.”⁸²

Ezzel szemben az 1850–1867 közötti időben az

21.2. idézet

„1. arisztokrata és nemesi értelmiségiek ... mind jelentőségükben, mind számszerű arányukban háttérbe szorultak... 2. A tárgyi szakszerűség intézményei ... megszervezték és függőségükbe vonták az ... értelmiségi hivatáscsoportokat. 3. ... Megindult az értelmiségi csoportok ... [ön-]szerveződése is ...” „E történelmi szituációban az értelmiség ... az asszimiláció múlt század első felében kialakult hagyományait követve igyekezett magyar és úri ... értelmiséggé válni.”⁸³

A fejlemények elméleti leírása azonban csak a kívánt végeredményt tekintve esett egybe társadalmi folyamatok következményeivel (a társadalmi folyamat az átalakulás és hasonulás, a mentális az azonosság és folytonosság).

22. idézet

„1858 előtt megszülettek a középosztályra vonatkozó alapvető programok. Kemény [Zsigmond]... elvégezte a polgárisodás, a társadalomfejlődés hazai jelenségeinek e korban legmélyebbire hatoló vizsgálatát és az angol társadalommal való összehasonlítását.” „A nyomon követhető társadalmi eszmék jelentős része francia földről érkezett Magyarországra, számos esetben német közvetítéssel. ... Nem a német és nem a francia példából származik azonban a magyar középosztályra vonatkozó nézetek két legfontosabb sajátossága: a feudális eredetű nemesség azonosítása a középosztállyal és a nemzeti szempont elsődlegessége.”⁸⁴

A nemesség és középosztály azonosításának kérdését illetően, véleményem szerint, az angol példa átértelmezéséről van szó.⁸⁵

A hasonulás és az értékválasztás ugyan a polgári személyiségen belül történik, de nem atomizált folyamat. Komoly s nagy hagyományú intézmények végezték el a vállalható minták kialakítását, tekintélyének megteremtését és közvetítését. A polgárosulás folyamatának és a szabadelvűség eszményének kapcsolata értelmezhető a felekezetek alkalmazkodási törekvéseként is: szemben a katolikus egyházzal a

23. idézet

„protestánsokat a liberalizmus[hoz való] ... csatlakozás jellemezte.” „A német romantika már korábban fölfedezte a reformációt, ennek nyomán fogalmazódott meg markáns historizálás keretében, hogy a liberális eszmék családfáján a legrégibb ős a reformáció. Ezt úgy értelmezték, hogy a »protestáns szellem« az a »korszellem«.” „A hazai protestánsoknak nem volt nehéz megtalálni az európai protestantizmusnak, mint a haladás fáklyavivőjének és a szabadgondolkodás letéteményesének magyarországi megfelelőjét saját magukban és egyházuk-

ban.” „A 19. században a nemzeti ideológia párhuzamaként épp a század derekán, sőt az abszolutizmus idején tetőzik a »magyar vallás« [t.i. a református – H.K.] elnevezés történeti ideológiai töltése.”⁸⁶

A paraszti polgárosodás

A narratív konstrukciókban drámai szerepet kapott a paraszti polgárosodás hiánya. Mi is ez, ami oly jelentős, hogy hiányának is sorsalakító hatást tulajdonítanak? Vegyük elő ismét klasszikusunkat, Erdei Ferencet, aki a kettős társadalom tézisének kifejtése előtt egy évvel még – mondhatni – igazhitű marxista nézeteket vallott a polgárosodásról:

24. idézet

„A parasztság társadalmi fejlődésének szükségszerű útja az, hogy kilépjen rendi-paraszt társadalomformáiból és az érvényes szerkezetben helyezkedjék el. Az a társadalomrend, amely a rendi struktúrát fölváltotta, s ma is érvényes szerkezeti rendje a rétegződésnek, nem más, mint a polgári társadalom. ... Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak.”⁸⁷

A kérdéssel foglalkozó Kósa L. ennek kapcsán megjegyzi, hogy

25.1. idézet

„a fiatal Erdeinél visszatérő sajátos tartalmú fogalom volt a »rendi forma«, és benne az 1930-as években is kezdetleges eszközökkel, munkamódokkal dolgozó »jobbágyparaszt«. Ezek a fogalmak a ... jobbágyfelszabadítás jelentőségének – ... – lebecsüléséről árulkodtak. Hiszen a hosszú időn át előkészített ... esemény több volt, mint jogi felszabadulás.”⁸⁸

Tekintsük át a folyamatot néhány, azonos szerzőtől származó idézet segítségével! Azért tartom fontosnak a viszonylag hosszú idézetek szerepeltetését, hogy világossá váljék, hatalmas – kiindulási és folyamatbeli – különbségeket foghat össze egy-két szóba a „parasztpolgár” és „paraszti polgárosodás”: az a dolgozat elején kárhoztatott folyamat, hogy a szóhasználat elfedi a tényeket, a parasztság esetében különösen érvényes. Hiába lehet az egyénítés a történész feladata, a paraszt fogalma mögé nem szabad odaképzelnie valamilyen figurát, ilyen nincs, bár különböző társadalmi csoportokban kifejezetten koherens parasztkép alakulhat ki.

A jobbágyi eredetű parasztok esete

25.2. idézet

„A jogi természetű változások mellett egyenrangúan fontos volt, hogy a jobbágy-parasztság a XVIII. század végétől ... mind nagyobb mértékben termelt piacra. Az egész folyamatot jellemzik kisebb-nagyobb megtorpanások, föllendülések, táji és rétegbeli különbségek ... A jobbágyfelszabadítás sem ... oldotta meg azonnal a jobbágyi létből adódó problémákat. ... Maga a felszabadult parasztság – ... – nem mindenütt és nem mindenkor gyorsan vetette le jobbágyi viselkedési és szemléleti formáit.” A 19. század második felében „sokoldalú akkulturációs [azaz „végeredményében a teljes műveltséget átalakí-

tó, külső eredetű kultúraváltás"-t okozó – H.K.] hatások érték ... a parasztságot." A század második felében – „bár a kortársak még nem látják” – „fölerősödik és fölgyorsul ... a műveltség teljes kicserélődését ígérő, hosszú távon érvényesülő, voltaképp napjainkban befejeződő folyamat.” „A társadalmi átértégződés tényei mellett a ... modern urbanizáció általános hatását kell mindennek előtt tekintetbe vennünk. A felsőbb társadalmi osztályoktól lejutó ismeretek sokrétűek ... az írni-olvasni tudás köre szélesedik. ... A világról szerzett tudást gyarapította a sorkatonaság kötelezővé tett intézménye. ... Mint választókat természetesen számontartották ... a parasztokat is. Nem elhanyagolható az egyházak ... tömeges laicizálódás miatt új formákat kereső hatása sem.”⁸⁹

A nemesi rendi állásuk esete

A rurális életformát élők között rendi helyzetük alapján sajátos, de létszámukat tekintve egyáltalán nem különleges helyzetet foglaltak el a kismanesek. E társadalmi csoportról

26. idézet

„a rendiség utolsó évtizedében és azóta is sokszor elmondták, hogy maradi és provinciális volt. ... Történetírásunkban mintha kevésbé tudatosodott volna, hogy a 19. század első felében a nemesség alsó rétege karrierjének csúcsára ért azzal, hogy a fejenkénti szavazás elrendelésével (1819) addig is meglévő szavazati jog politikai tényezővé vált. ... 1848 után a kismanesség gyors társadalmi föloldódása következett be.” A 19. század első felében „a társadalom alsó rétegében a nemesek és nem nemesek anyagi kultúrája megegyezett. Leginkább épp ez készítette a nemeseket, hogy a legalkalmasabb eszközökkel vagy formákkal kifejezzék másságukat. ... Amíg a települési elkülönülés a rendi elzárkózást testesítette meg, tehát a polgárosulást egyértelműen akadályozta,” addig „a gazdálkodás, a lakáskultúra és a viselet” „– olykor a szándékok ellenére – ... más irányba mutatott, sőt nyitottságot is tanúsított”, sőt e réteg „divatirányító szerep[et]” játszott. „A kismanesség jelesei ... egyik legfontosabb alkotóelemévé lettek a tömeges értelmiség-utánpótlásnak. ... A ... tehetséges gyermekek taníttatásának általános törekvése ... a nemesség alsó rétegeiben intézményként működött.” „Szembetűnő, hogy hiányoztak a kismanesség körében a polgárosulásra irányuló átfogó társadalmi és politikai eszmék.” „Ellentétben a középbirtokosokkal, alig van nyoma annak, hogy a nagyszámú kismanesség 1848 után válságként élte volna meg előjogai elvesztését.”⁹⁰

Az idézet alapján kiemelendő, hogy a kismanesség mint rendi alakulat történelmileg nagyon friss fejlemény, valójában a rendi szerkezet oldódásának terméke. Fejlődése nemhogy ambivalens, de kifejezetten sokirányú. Története során ugyanakkor kimutathatóak olyan általános mentális jellegzetességek is, melyeket későbbi korokban „polgáriaknak” tekintettek. Úgy vélem, hogy más okok mellett e társadalmi csoport jellegzetességeiből adódott, hogy a szerep-ideálok Magyarországon a nemesség ideáljához állhattak közel, vagyis a „Verbürgerlichung” értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen „nemesedés” („Veradeligung”) volt.⁹¹

A közvetítések

Ha nem tekintjük devianciának, hogy az emberek (külső szemlélő által észlelt) tényleges helyzete esetleg nem felel meg önképüknek, akkor el kell fogadnunk, hogy a polgárosodás fontos része az önazonosságok újradefiniálása. Ebben az esetben viszont figyelmet kell szentelnünk azoknak a kommunikációs csatornáknak és közegeknek, amelyeken keresztül a különböző elképzelések tovaterjedhetnek.⁹² Két példát emelek ki, a kalendáriumokat és Jókai regényvilágát, úgyis mint a népi kultúra illetve a magaskultúra képviselőit.

A kalendáriumok

27.1. idézet

„A kalendáriumirodalom a maga sokfunkciós mivoltában, szabványosító, egyneműsítő és egyszerűsítő technikájával kétségtelenül a kialakuló magyarországi tömegkultúra egyik első ... intézménye”⁹³

27.2. idézet

„A kalendárium terjedése mindig szoros összefüggésben volt az árutermelés kibontakozásával, a polgárosodás folyamatával. ... A mezővárosi parasztpolgárok a paraszti átlagnál nagyobb arányban vásároltak naptárakat. ... átlagon felüli volt a parasztságba tagozódó kisnemesség naptárolvasása is.” „A Vasárnapi Újság kritikus szociológiai pontossággal fogalmazott, amikor 1858-ban azt írta Bucsánszky naptáráról, hogy azok »évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között ...«.”⁹⁴

27.3. idézet

„A parasztság lassú polgárosodásával párhuzamosan a Bucsánszky-naptárak [Bucsánszky a legnagyobb kalendárium-kiadó vállalkozó – H.K.] évi összpéldányszáma” az 1870-es évekre „négy-száz-ezer fölé emelkedett. A ... magyar kulturális termelésben újszerű jelenségekről, egy kapitalista vállalkozás tömegtermeléséről volt szó. ... Az iparszerű kulturális produkció ... archaikus jellegű műfajokban jelentkezett először. A modernség ... századeleji tradicionális elemekkel fonódott össze. ... A hagyományos elemek ... könnyítették meg ... a befogadói csoportoknál a bekapcsolódás lehetőségét. ... 1880-ig ... »népies« tradíciónak és újszerűnek ... sajátos öllekezése jellemezte” a kalendárium-irodalmat. Az 1880-as évektől „a jogutódnál ... megjelenő kiadványokban a hangsúly fokozatosan eltolódott a városiasabb, modernebb elemek irányába.”⁹⁵

Már a korábban ismertetett szkeptikus álláspont is hangsúlyozta, hogy a tudományos közgondolkodás helytelenül tekinti párhuzamosan futó jelenségeknek az iparosodást, a kapitalizációt és a polgárosodást (v.ö. 15. idézet). Az iménti monográfiarészlet (27.3 idézet) kiváló példája annak, hogy egyes tevékenységek piacosodása és a tőkefölhalmozás milyen nagy mértékben van ráutalva a hagyományos életstílusokra. (S ugyanezen monográfia más helyeiből kiderül, hogy ezekkel a történeteszerű folyamatokkal szemben a „civilizálás” alapvetően céltudatos (és üzleti szempontból alapvetően sikertelen) tevékenység.)

Jókai regényei

Fábri Anna rekonstruálta azt a virtuális magyar társadalmat, amelyikkel Jókai Mór műveinek olvasói azokban a regényekben találkoztak, amelyek az írások megjelenésekor közelmúltnak számítottak. A tanulmány egy világot ragad meg, a szó szoros értelmében. Sorra vesz térségeket, tereket, szférákat, státusokat, pozíciókat, korcsoportokat, identitásokat, affinitásokat, kondicionáltságokat, hivatásokat és életmegoldásokat. Mindezt lehetetlen volna áttekinteni, ezért egy olyan kérdésre összpontosítok, amelyre a mű csak burkoltan válaszol.

28.1. idézet

„Jókai ... a reformkori magyar regény hagyományaihoz kapcsolódik, amikor az 1849 utáni évtizedekben egyszerre példázatos és tablószerű művekkel reflektált az egyénnek a társadalomával oly szorosan összefonódó válsághelyzeteire. ... Sajátos sematizmusról van itt szó: bizonyos értelemben vett társadalmi elemzésről, ... társadalmi jelenségek, ismeretek rendezéséről, amely nélkül ... a vezetésre magát kijelöltnek tartó osztály fölényézete nem képzelhető el.”⁹⁶

28.2. idézet

„Jókai társadalmi ideálja a középosztályosodás.”⁹⁷

De kinek kínálja Jókai ezt az ideált? A virtuális Magyarországot elemző mű nem foglalkozik kifejezetten a regényvilágon kívüli országgal, de még Jókai olvasóközönségével sem. Ennek ellenére adatai burkoltan válaszolnak kérdésünkre. E burkolt választ akkor tudjuk kibontani, ha elfogadjuk, hogy a regényvilág statisztikai földolgozásának kategóriarendszerére (és a kategóriák elnevezésére) is érvényes az, hogy

28.3)

„Jókai Magyarországa, ez a regény(ek)beli ország akkor is meghatározza Magyarországot-képünket, ha hevesen tiltakozunk ellene”⁹⁸

Fordítsunk egyet a 28.2 idézeten! Tegyük föl, hogy a kialakuló közép-osztály eszményei Jókai műveiben formálódtak meg, és tegyük fel, hogy a magyar középosztály volt az a réteg, amelyiknek Jókai a regényeit írta. Meg lehet-e valamit állapítani a regények statisztikai vizsgálata alapján arról, hogy kik voltak magyar középosztály ideálképének fogyasztói? Ha a Jókai-világ egy tabló, vagy esetleg panoráma-kép, akkor kell lennie kitüntetett nézőpontnak, ahonnan a legjobb látvány adódik. Hol áll (társadalmilag) az az olvasó, aki köré Jókai körképét fölépíti? A mű keresztáblái (foglalkozás – vallás/nemzetiség/rendi állás⁹⁹, illetve affinitás – vallás/műveltség/politikai beállítottság¹⁰⁰) adnak támpontokat.

28.4. idézet

„A nemesi hősök többsége értelmezhetetlen foglalkozás nélkül ... A polgári-kispolgári származású szereplőket szintén a foglalkozásuk jellemzi elsősorban.”
 „Az osztályösszetartozás szempontjából” „az ideológiai megkülönböztetés, a

rendi öntudat” „kritérium[á]t Jókai sokkal lényegesebbnek tartja, mint például a vagyoni állapotot”.

A rendi kategóriák pontos értelmezése érdekében a szerzőt idézem:

28.5. idézet

„»Polgár« címszó alá soroltam a nem nemesi származású bankárokat, vállalkozókat, az önálló iparost (kézművest) és az értelmiségi pályán működő, valamint a hivatalnoki állást betöltő szereplőket” „Csak formálisan sorolhatók e csoportba az olyan nem nemesi származású egyéb foglalkozásúak, mint pl. hóhér, rendőr, útkaparó ... Azok a hősök, akiknek származását homályban hagyja az író, általában értelmiségi pályán működnek ...; a cselekmény alapján éppúgy lehetnek nemesi, mint nem nemesi származásúak.” „A foglalkozási kritérium „a paraszti származásúakat illetően értelemszerűen semmitmondó.”¹⁰¹

Tóth Zoltán a statisztikai szolgálat foglalkozási nomenklatúrájának vizsgálata alapján¹⁰² kimutatta, hogy a 19. század folyamán az organikus társadalomképet magukénak valló statisztikusok¹⁰³ miként bontották le a rendiség kategóriáit foglalkozási kategóriákra és miként feleltették meg a tevékenységek megjelöléseit e foglalkozási kategóriarendszernek. Nem véletlen, hogy amiket foglalkozásokként tartunk számon, azok jobbára a középosztály tevékenységi körei („polgári foglalkozások”). Külön kategória a kasztokon kívüli, s éppen ezért megnevezett foglalkozásoké (hóhér, útkaparó). Az sem véletlen, bár nem nyilvánvaló, hogy a parasztság (őstermelés) világa a foglalkozási megnevezések szempontjából nincs differenciálva. (Pontosabban arról van szó, hogy az agrárszférát ez a foglalkozás-”paradigma” nem tudja kezelni.) Mind-ebből nem következik, hogy a polgári foglalkozások üzöi rendileg polgári származásúak lennének.

A kulcsot az a két megjegyzés adja, hogy egyrészt a nemesi rendi állás foglalkozási megjelölés nélkül semmitmondó, másrészt, hogy a középosztály nem (marxi vagy weberi) osztály, hanem (weberi) rend. Ezek alapján Jókai világában a nemesség mint rend nem csak nyitottabb mint a többi, hanem a nemesség a nyitott rend – vagy másként: a nemesség tölti be a politikai értelemben vett általános rend (a magyar szóhasználatban: a politikai nemzet) szerepét, vagyis a „civil társadalom” tagjai az előjogok és kiváltságok nélküli nemesi jogállás attribútumaival rendelkeznek.

Végezzünk ellenpróbát. Ha a 28.5 idézet alapján újraosztályozzuk a foglalkozás – rendi helyzet kereszttáblát¹⁰⁴, akkor lényegében csak három rendi helyzetre vonatkozó kategóriát találunk: nemesi állású (arisztokrata, nemes, nemesített), nemesi jogálláson kívüli, ismeretlen. A nemesi jogállású vagy származású alakok hivatásai átfogják a Jókai-világ teljes foglalkozási katasztrét.

De Jókai rendi nomenklatúrája (főleg ha a „rendi” fogalmát nem közjogi, hanem szociológiai értelemben használjuk) ennél sokkal differenciáltabb. Fábri tanulmánya kiemelten foglalkozik egyes rendi csoportokkal. Az általa kiemelt csoportok szerintem két osztályba sorolhatóak: az egyiknek a tagjai a korabeli középosztályi aspirációjú olvasókhöz származásuk szerint társadalmilag, vagy mindennapi érintkezéseik során térbelileg közel voltak, de

amelyektől az elvárások (közvélemény) szerint el kell határolódniuk. A másik osztály tagjai az olvasótól térben távoliak vagy szociálisan lezártak voltak (kicsit mértanilag fogalmazva: útjaik nem keresztezték egymást, más dimenziókban mozogtak), és így nem kellett elhatárolódni tőlük, ugyanakkor a róluk átszűrődött kép egzotikus és izgalmas volt (pl. arisztokrácia).

Tegyük föl, hogy Jókainak ugyanúgy el kellett adnia középosztályosító programját, mint Bucsánszkyknak a kalendáriumait. Ennek érdekében programját úgy kellett hozzákötnie egy konkrét és elterjedt hagyományhoz, hogy az közben mások számára is kíváncsú legyen, hogy azt a lehető legszélesebb körben fogyasszák.¹⁰⁵ Ezeknek a kritériumoknak a magyar olvasók körében a köznemesi hagyomány felelt meg a leginkább. De az írónak még ezt is át kellett szűrnie, megfelelően beállítania (hogy nyitottnak lássék), és más felekezeti hagyományokhoz szokottak számára is emészthetővé tennie.

Alternatív tételtem tehát a következő: Jókai nem a nemességnek akarta bebizonyítani, hogy minden foglalkozáshoz volna tehetsége,¹⁰⁶ hanem a bármiféle polgári hivatások úzójának, a művelt rétegeknek akarta demonstrálni, hogy a megszárt, „feljavított” nemesi hagyománnyal való azonosulás modern körülmények között is kíváncsú és előnyös lehet.

Legalábbis e sorok írásáig szinte kiveszett az a történelem-értelmezési fordulat, mely szerint minden történelem osztályharcok története lett volna. Óvatosabban bánva a logikai kvantorokkal, talán kijelenthető, hogy sok társadalmi átalakulás szerep-újraértelmezések története. Például tárgyunk kapcsán már hivatkoztam Montesquieu és a magyar nemesi elit egymásra kölcsönösen ható nézeteire, melyekről Péter László írt tanulmányában. Méltán emellé sorolható Bíró Ferenc dolgozata a felvilágosodáskori szellemi és politikai mozgalmak kölcsönhatásáról.¹⁰⁷ S végül, még inkább tárgyunkhoz, a polgár/osodáshoz a szó szoros értelmében kapcsolódó példaként hadd emlékeztessék arra, hogy már a középkori polgárság is egy társadalmi jelenség és egy szellemi hagyomány összekapcsolódásaként jött létre, ugyanis

29. idézet

„amikor 1260 táján Arisztotelész Politikáját Wilhelm von Moerbeke latinra fordította, akkor a polgár már az európai városok társadalmi valóságát képezte. Úgy nem csoda, ha a középkori auktorok e műhöz fűzött kommentárjaikban ama polgár fogalmát, ..., elsősorban a városi társadalomra alkalmazták.”¹⁰⁸

Zárszó

Ez az írás, amely valójában egy bibliográfia függeléke, azért keletkezett, mert szerzője elbizonytalanodott bizonyos kulcsszavak jelentését illetően. Korábbi vizsgálatai nem adtak választ arra a kérdésére, hogy mi a „polgár”, a „polgári”, a „polgárosulás” „igazi értelme”. A friss irodalom áttekintéséből kiderült, hogy e terminusok egyértelművé tétele, operacionalizálása is meddő kísérlet volna, hiszen e szavak különböző eredetű és széttartó hagyományok részei. E negatívum megfogalmazása maga is eredmény, hiszen e hagyományok hosszú időn át nem neveztehettek meg, ami maga is fokozta a zavart. Jelen irodalmi áttekintés azonban számomra megmutatta, hogy a különböző hagyományokban, mint borostyánban zárványként a légy, konkrét társada-

lomtörténeti problémák lokalizálhatók és különböző bölcsészeti módszerek segítségével sikerrel vizsgálhatók.

Jegyzetek

- 1 A következőkben általam tisztelt szerzőktől idézek, nem mindig pozitív értékeléssel, s talán méltánytalanul, hiszen azt állítom, hogy az idézetek tartalmilag általánosabb érvényűek. Ezért elnézésüket kérem.
2. 227. tétel: Polgárosodás. Kortárs 37.
3. Buzinkay 1993. 37.
4. Jó példája ennek a számbavett irodalom azon tanulmánya, amelyik a polgárosodás meghatározását minden további nélkül a modernizációéra vezeti vissza: a polgárosodást „[b]izonyos értelemben a modernizáció társadalmi oldalának tarthatjuk.” [348. tétel: Gyimesi. Valóság 36. 32.] Bár a szerző szerint „meghökkentő”, hogy a kirajzolódó kép szerint a magyar társadalom szerkezete „emlékeztet a mai harmadik világ társadalmaira” [u.-ott, 38.], szerintem mégsem az: ezzel a fogalmi rendszerrel ilyen képek rajzolódnak ki.
5. Rétegzett világhír. Perneczki Gézával beszélget Váradi Júlia. Magyar Napló 1993. június 25., 27.
6. Írásom, szemben a tárgyalt irodalom túlnyomó részével, nem tekinti adottnak, hogy a polgár és polgárosodás szavak szófejtési rokonsága mögött történeti-fogalmi hasonlóság húzódna meg. Sőt, személyes véleményem az összefüggés kifejezett tagadása. Mivel azonban „polgár”, „polgári” illetve „polgári átalakulás” és „polgárosodás” szavakat a szerzők csak a szóismételesek elkerülése végett váltogatják, e furcsa írásmóddal próbálom jelezni a menthetetlenül összekavarodott jelentésű szóköteget.
7. Bürgertum und ... 1986.
8. Peter Urbanitsch és Hans-Peter Hye
9. A mutatók meglehetősen mechanikus módszerrel készültek. Az egyes tételcímek kulcsszavait soroltam különböző mutatókba illetve bokrosítottam őket főbb csoportok szerint. Kétféle korszakmutatót, földrajzi és személynév-mutatót, valamint egy tárgymutatót készítettem. A tárgymutatóban a mutatószavak gyakran bokrosításokhoz utalnak. A bokrokat a tárgyalás célszerűsége diktálta, ezért némelyik, ha csak önmagában olvassuk a bibliográfiát, furcsának látszhatik.
10. Tóth. Statisztikai Szemle 1987. A közjogi értelemben vett rendiség a levéltárak feudális korának határával, 1848-cal véget ér, de a rendiség mint társadalomszervező elv nem csak a rendiség korában érvényes, mint ahogy a rendiség korában sem csak a rendi elv érvényesült. Érdekes, hogy ha az 1848 utáni kor társadalmára vonatkozóan „rendi” vagy „feudális” szóbakerül, akkor csakis negatív kicsengéssel, holott a mai társadalmak kutatói is beszélnek rendi jellegről, csak „státusz”-nak keresztelve. Hogy ennek mi az oka? L. erről: Somlai in: Holmi 5. 1776–1777.
11. Erdei. Valóság 19.
12. Kuczi in: Valóság '70. 26. Jelen írás nem vállalkozik Erdei itt említett, valamint az ezzel szoros kapcsolatban álló 1943-as szárszói tanulmányának elemzésére, csak egy rövid idézetet emel ki a kéziratot tanulmányból:
„A kelet-európai kapitalizált társadalmakban ... a gazdasági szerkezet ... alapján véve kapitalista természetű, ... a társadalomszerkezet ... egyfelől rendies képződmény, másfelől pedig gyarmatias alakulás. Ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem ... tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetietlen polgári alakulások. ... Osztályhelyzet és társadalmi

- állapot ... külön történeti vonalon alakult”. „A különleges fejlődésmenetben fázis-különbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között. A továbbfejlődésnek föltétlen érvényre az a tendenciája, hogy ezt a fáziskülönbséget csökkenti. ... Legáltalánosabban polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történeti társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáigazulnak a termelés viszonyaihoz.” Erdei. Valóság 19. 24. Egy jellegzetes Erdei-cselezés: Nagy. In: Nagy 1993.
13. Kuczi in: Valóság '70. 25–26. Ugyanez az érvelési minta, más szereplőkkel, mástól: „Lehetetlen volt nem észrevenni a dzsentroid Magyarország továbbélését a változó díszletek [t.i. „a létező szocializmus» viszonyai” – H.K.] között, valamint a párhuzamokat és kontinuitást a polgári radikálisok és a hetvenes évek végétől megszerveződött demokratikus ellenzék törekvései között.” Nagy Endre, Előszó. In: Nagy 1993. VI–VII.
 14. Közben a szerző nagyvonalúan gázol keresztül más fogalmi rendszereken (ez esetben Foucault-én): „Egy kultúra fundamentális kódja», ... »homályos tudás[], ami önmagában nem manifesztálódik egy diskurzusban»” [Foucault-t idézi Kuczi. In: Valóság '70. 89.] Mint Kuczi maga – teljes joggal – írja: „Két epiztemé feltételezése ellentmond e kategória jelentésének, ...” [uo.]
 15. Kuczi. In: Valóság '70. 25–26.
 16. vö.: 14. lábjegyzet!
 17. vö.: a 6. idézet holisztikus „minden létszférájában” kifejezésével. Szemléltető példa a szociológiai elmélet kiváló történészének vallomása:
„A magyar gazdaságtörténet azzal a tanulsággal szolgált számomra, hogy ... a kelet-európai régióban az államnak típusmeghatározó szerepe volt a kapitalizmus kialakulásában. A közigazgatástörténetet – ... – összekapcsoltam a társadalmi struktúra alakulásával, s úgy találtam, hogy az Erdei-féle kettős társadalomszerkezet a közigazgatásban és önkormányzatban is reprodukálódik. E kutatások eredményéből született meg ... disszertációm (...) amely a röviden vázolt értelemben eszme és valóság összekapcsolására törekedett.” Nagy, Előszó. In: Nagy 1993. VI.
 18. Berend 1983. 193–207.
 19. Kuczi. In: Valóság '70. 47.
 20. Klaniczay Gábor megfogalmazása.
 21. Pető – Szakács 1985. Utólag már alig-alig hihető, hogy mekkora – a kiátkozásig fajuló – vitára adott alkalmat az a kérdés, hogy az egymást követő magyar gazdasági reformok teleologikus természetűek voltak-e, vagy inkább az evolúciós szelekció logikáját követték.
 22. „Az ötvenes években felgyorsult társadalomszerkezet-változásokat követően csak az értelmiségnek maradt esélye ... arra, hogy a különböző átalakulások ellenére kollektív módon visszaemlékezzen<sic> a polgári nyilvánosság különböző tradícióira. A valódi kontinuitást, a tradíciók folytatását lehetetlenné tette a kíméletlen modernizáció, de nem okozott amnéziát.” [Becskeházi. In: Valóság '70. 121.]
 23. Kemény, Előszó. In: Kemény 1991. 8.
 24. Életrajzát I. Hegedüs. Közgazdasági Szemle 1992, 2.
A mítoszképződés recens, még terepen tanulmányozható esete, hogy tragikus és nem tökéletesen tisztázott halála miatt sorsa a Központi Statisztikai Hivatal informális legendáriumának része lett. Története ekként jutott el Cseres Tiborhoz, aki egyik regényében a szocialista kor egyik értelmiségi őstípusává formálta át alakját.
 25. A Hajnal I. – Bibó I. – Erdei F. – Kemény I. elágazások története: Huszár. Valóság 36.
 26. Kemény 1991. 96–105.

27. Hajnal erre nem volt hajlandó. Lásd: Lakatos. Valóság 35.
28. Hanák Tibor
29. vö.: Kuczi. In: Valóság '70. 87.
30. „Ezek a tanulmányok az 1980-as évek első felében készültek, és 1985-ben kerültek ... a kiadóhivatalhoz” [223. tétel: Polgári 1992. 5.] „... Miért késett ilyen hosszú éveket a kiadása? ... Kezdetben jobbadán ideológiai megfontolások zsákutcájába került a kötet. Az 1980-as évek közepén még komolyan mérlegelt kiadáspolitikai kérdés volt, hogy miért csak a polgári lakáskultúrával foglalkozunk. ... Talán hamarabb zöld utat kaphattunk volna, ha kötetünket kiegészítjük a munkásnyomorral, amely vonalas kontrasztot nyújtott volna a burzsoázia fényűző palotáival szemben.” [u.o. 12.]
31. „... Hadd mondjam el, hogy e tanulmányok intellektuális framework-jét Hegel, Marx, Lukács György, valamint Max Weber és Bibó István gondolatai alakították.” Nagy, Előszó. In: Nagy 1993. X.
32. Kemény 1991. 98–99.
33. „1976-ban társasági beszélgetés alkalmával ... [egy kérdésre] Bibó azt válaszolta, hogy természetesen olvasta Eötvös írásait és nagyra értékeli azokat, de nem különösképpen hatottak rá. »Különben is – tette hozzá – Eötvös liberális volt, én pedig kezdettől fogva demokrata.«” [144. tétel: Klimó. Valóság 32. 102.]
34. A magyar irodalomban Ránki György fogalmazta meg esszéjében [Ránki 1978], hogy az amit közgazdaságtannak nevezünk, nem tárgyában, hanem szemléletében és eszköztárában különbözik a gazdaságtörténettől. Bízvást vonatkoztatható ez a társadalomtörténetre is.
35. A problémának nem kielégítő (és két Nobel-díjuk után pedig nem is szerencsés) megoldása az olyan jellegű kirekesztés, hogy például a kvantitatív történészek ne lennének történészek.
36. vö.: Hadas. BUKSz 5, 1993, 2. illetve 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
37. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
38. A második világháború utáni időszakot, mint jelenkortörténetet – semmi esetre sem tartalmi okokból – figyelmen kívül hagyom. Rövid összefoglalást ad: Kovách. Századvég 1991. Jellemző, hogy a szociológus értelmezése miként megy el a társadalomtörténészek álláspontja mellett (vagy csupán idézi, vagy félreérti őket).
39. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
40. 81. tétel: Gerő. 2000 2. 15.
41. Érdemes megfigyelni, a polgár/osodás-nak többféle jelentése fordul elő a szövegben. Amikor reflektálatlanságot emlegettem, többek között a különböző jelentéstörténetű szavak elemzés nélküli keverését értettem.
42. 81. tétel: Gerő. 2000 2. 15–18.
43. Lehet, hogy a részletesebb mű (83. tétel: Gerő 1993) irodalomjegyzékéből Erdei freudi alapon hiányzik?
44. A nyomtatott szövegben: „Európában” – nyilvánvaló sajtóhiba.
45. 197. tétel: Nemeskürty. Tekintet 4. 27. Péter László ugyanezt a polgárosodás belekeverése nélkül is meg tudta fogalmazni, s ez által sokkal jobban érzékelteti korezmék és atavisztikus viszonyok egymásra vetülését: „Montesquieu alkotmányos eszméi már a XVIII. századi magyar alkotmányra is közvetlenül hatottak ... A Törvények szelleméről ... azért lett népszerű a nemesség körében, mert Európa többi társadalmi elitjéhez hasonlóan a művelt magyar nemes sokmindent megtanult belőle. ... A nemesség Montesquieu-t olvasva fedezte fel, hogy »alkotmány« van, amely ősi

- privilegiumait, mentességeit, az ország valamennyi szokását egybefoglalja.” (221. tétel: Péter. Holmi 3. 1519, 1521.)
46. 289. tétel: Tőkéczi. Kortárs 36. 3. skk.
47. 290. tétel: Tőkéczi. Századvég 1991. 57.
48. 197. tétel: Nemeskürty. Tekintet 4. 31–32.
49. Mindkét konstrukciónak megvan a maga szélsőséges formája is. A bipoláris változat abszurd formájában a polgári elemet a (kellően nem definiált) zsidósággal azonosítják. Ez a megoldás – tetszik, nem tetszik – csak az úgynevezett zsidókérdés ellentett előjelű újrafogalmazása. A monopoláris konstrukció extrém változata a rendi monarchia platformján áll – könnyen előállítható, egyszerűen csak valóságnak kell tekinteni a romantikus nemességképet. Ez utóbbit vö.: 262. tétel: Szegedy. Valóság 35.
50. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti Közlemények 93. 654–655. A gentry további sorsa: „Vezető szerepét a régi nemzet-gerinc más téren is feladja a XX. század első évtizedéig. ... A voltaképpeni gentry a legtöbb esetben kénytelen másodrendű hivatalokkal beérni.” [u.ott]
51. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
52. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
53. „A szakadás láthatóvá ugyan csak a világháborút megelőző másfél évtized folyamán vált, előzményei mégis nagyon mélyre nyúlnak, ..., ahol a radikális szocialista gondolkodású Petőfi a nemesi hagyomány megkötötte Kossuthal állt szemben.” Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
54. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
55. Madaras. Műhely 1993.
56. 84. tétel: Gerő 1992. 5, 69.
57. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 658–659.
58. Számozatlan tétel: Nagy 1993.
59. Számozatlan tétel: Nagy 1993. 136, 138.
60. 227. tétel: Polgárosodás. Kortárs 37. 72–89., 88.
61. Számozatlan tétel: Péter. In: Túlélők 225–226.
62. 164. tétel: Kövér. Magyar Tudomány 98.
63. Leopold L. 1914–1917 között írta esszéjét.
64. 164. tétel: Kövér. Magyar Tudomány 98. 42–43.
65. 13. tétel: Benda. In: Rendiség 5–11. A bizonyító anyag olvasható a 14. tételben: Benda. Századvég 1991. 169–176.
66. 13. tétel: Benda. Rendiség 5–11. 5., 8.
67. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991
68. Percz László, Kulcsszavunk: a polgárosodás. Népszabadság 1992.04.30., 27.
69. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991. 149.
70. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991. 149.
71. 300. tétel: Vári. Századvég 1991. 60–74., 65.
72. 286. tétel: Tóth. Századvég 1991. 75–130.
73. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 13–25., 13.

74. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 75., 123.
75. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 123.
76. Úgy például a következő megfogalmazással: „... a polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, amelynek során az egyén megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől, társadalmának egyenjogú, autonóm, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.” Számozatlan tétel: Kósa. Hítel 1992. 12. Ezt a megfogalmazást azért emelem ki a hasonlók közül, mert tanulságos abból a szempontból, hogy az általánosságban mozgó meghatározás az korábbi irodalomban (vö.: 24. idézet) már megjelölhető definíciót követi, és nem a szerző műveinek (pl. 152. tétel: Kósa 1991.) tanulságait summázza.
77. lásd: 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
78. A helyzet hasonlít ahhoz, amit Eörsi István fogalmazott meg Ernst Jandl fordítása kapcsán: „[E]z a modern nemzetközi iskola, melynek tagjai műveltségüket, világ-szemléletüket, életérzésüket tekintve semmilyen vonatkozásban sem mondhatók nemzeti költőknek, eszközei és érdeklődése folytán sokkal erőteljesebben és kizárólagosabban kötődik nyelvközösséghez, mint akárhány szobortalapzatról ránk tekintő nemzeti klasszikus.” [Eörsi István, Utószó. In: Jandl, Ernst: a fanatikus zenekar. Budapest, 1979. 115–122., 119.]
79. Hasonlóan ahhoz, ahogy ma „neve, a.n., fogl., szigsz./szemszám.”-mal azonosítanak bennünket.
80. 57. tétel: Fenyő. Kortárs 37. 99–102., 100.
81. A honoráciorokon példáján keresztül a magyar polgárosodás szinte minden problémája áttekinthető (vö.: pl. 299. tétel: Vári. Világosság 29.), amit a társadalomtörténetileg érzékeny irodalomtörténetírás már föl is fedezett. vö.: 258. tétel: Szalai 1990; 268. tétel: Szilágyi. Tekintet 4.
82. 185. tétel: Mazsu. In: Forradalom. 235–236.
83. 185. tétel: Mazsu. In: Forradalom. 238–239, 250.
84. 23. tétel: Buzinkay. In: Forradalom. 286., 311.
85. Az átértelmezést az tette lehetővé, hogy a köreit rendkívül szűkre szabni tudó angol arisztokrácia „drop-out”-ja illetve a bizonytalanul nyilvántartott magyar nemesség morfológiai hasonlóságot mutatnak – ami nem zárja ki a gyökeresen eltérő történeti eredetet (vö.: a cet és a hal s más eseteket). L. erről: 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
86. 150. tétel: Kósa. In: Forradalom 1988.
87. Erdci 1980. 81. (163.)
88. 152. tétel: Kósa 1991. 49. Kósa L. fölhívja a figyelmet arra, hogy az antropológiai irodalomban nemzetközileg elterjedt, a birtok és tulajdon inkonzisztenciáján alapuló paraszt-fogalom nem értelmezhető az 1848 utáni Magyarországon, s így a magyar néprajz és történetírás e korra vonatkozó szóhasználatá utközik az antropológiáéval. [u.o. 53.]
89. 152. tétel: Kósa 1991. 49–50., 54–56.,
90. 154. tétel: Kósa. Világosság 32. 703–705, 708–710.
91. vö.: Halmos. In: Durch Arbeit 1992.
92. A közvetítő rendszerek, a kommunikációs készségek és a „„tolmács» szerepét játszó rétegek” fontosak „a sokféleképpen szegmentált közép-európai társadalmakban” – hangsúlyozza a magyar polgári kor értelmiségének egyik előzményét jelentő gazdaság-tisztek kapcsán a 299. tétel: Vári. Világosság 29.
93. 160. tétel: Kovács 1990. 207.

94. 160. tétel: Kovács 1990. 134., 137.
 „[A] kék posztónadrág viselete a parasztságnál már bizonyos polgárisodott szintet jelentett. Fejlettebb dunántúli vidékeken vagy az alföldi mezővárosokban a jobb módú parasztok körében a reformkor végétől kezdett elterjedni. ... Ugyanakkor a közvetlenül a parasztság felett álló, de közötté élő kurtanemesek, a vidéki értelmiség, a honoráciorok nagy többségének is jellegzetes viselete ... »Kékbeliék« voltak a vidéki iparosok s más átmeneti rétegek is. ... A »kéknadrágosok« egy kulturális blokkot alkottak.” [160. tétel: Kovács 1990. 134–135.]
95. 160. tétel: Kovács 1990. 207.
96. 50. tétel: Fábri 1991. 27.
97. 50. tétel: Fábri 1991. 127.
98. 50. tétel: Fábri 1991. 11.
99. 50. tétel: Fábri 1991. 184–189.
100. 50. tétel: Fábri 1991. 158.
101. 50. tétel: Fábri 1991. 94–95.
102. Tóth. Statisztikai Szemle 1987.
103. vö.: 23. tétel: Buzinkay. In: Forradalom 1988. 291–293.
104. 50. tétel: Fábri 1991. 188–189.
105. Ez egy optimalizálási feladat. A társadalmi tekintély különböző jeleit a racionális döntések elmélete javakként értelmezi, és képes dinamikájuk leírására. L. erről Tóth. In: Racionális 1988. 107–130.
106. vö.: „... Sok pozitív nemesi hős esetében a romló – ... – vagyoni helyzet ... alkalmat ad az írónak, hogy a nemességet sújtó egzisztenciális gondok megoldására javaslatot tegyen ...” [50. tétel: Fábri 1991. 94.]
107. 18. tétel: Bíró. Valóság 35.
108. Begriff. In: Sonderforschungsbereich 177. 23.

Irodalom

- Becskeházi Attila, *Szociológia és társadalomdiskurzus*. In: Valóság '70. 113–199.
- Begriff, Freiheitsvorstellungen und ständische Handlungsnormen des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bürgertums* (Leiter: Schreiner, Klaus). In: Sonderforschungsbereich 177, Universität Bielefeld, Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums: Deutschland im internationalen Vergleich. Arbeits- und Ergebnisbericht für die erste Forschungsphase 1986–1988. h.é.n. 21–30.
- Berend T. Iván, *Gazdasági útkeresés. 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993. 37.
- Bürgerum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa 1–2*. Bácskai, Vera (Hrg). Budapest, 1986. Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.
- Erdei Ferenc, *A magyar paraszttársadalom*. h.é.n. <1942>. In: Magyarságismeret 5. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (83)–(252).
- Erdei Ferenc, *A magyar társadalom*. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, 1943. 12–36. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (347)–(372).

- Erdei Ferenc, *A magyar társadalom a két világháború között 1–2*. Valóság 19, 1976, 4. 22–53.; 5. 36–58. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (293)–(346).
- Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*, Kulcsár Kálmán (szerk.). Budapest, 1980. Erdei Ferenc összegyűjtött művei.
- Hadas Miklós, *Racionális döntések elmélete és újmessianizmus*. BUKSZ. Budapesti Könyvszemle 5, 1993, 2., 182–191.
- Halmos Károly, *Verbürgerlichung in Ungarn, als Grenzland und Peripherie*. In: Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Besitz. Bürgertum in der Habsburger-Monarchie. Bruckmüller, Ernst – Stekl, Hanns – Urbanitsch, Peter (Hrsg.) Wien 1991.
- Hegedüs B. András, *Péter György*. Közgazdasági Szemle 1992, 2.
- Huszár Tibor, *Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése*. Valóság 36, 1993, 6. 39–47.
- Leopold Lajos ifj., *Színlelt kapitalizmus*. Medvetánc 1988, 2–3. 321–355. 323, 348.
- Kemény István, *Előszó*. In: Kemény 1991. 7–9.
- Kemény István, *Két könyv egy kötetben. Konrád és Szelényi koncepciójáról*. In: Kemény 1991. 96–105.
- Kemény István, *Közelről s távolból*. Műhely 2. Budapest, 1991.
- Kovách, Imre, *A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett*. Századvég 1991, 2–3. 217–229.
- Kuczai Tibor, *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. In: Valóság '70. 9–111.
- Lakatos László, *„Középkorimádat” vagy népiesség? (Hajnal István történelemszemlélete)*. Valóság 35, 1992, 11. 30–46.
- Madaras Éva, *Az „első és a második társaság” Bécsben a századfordulón*. Műhely 1993. 107–111.
- Nagy Endre, *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest, 1993.
- Nagy Endre, *Harcban az angyalal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején*. In: Nagy 1993. 103–117.
- Pető Iván – Szakács Sándor, *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszakában*. Budapest 1985.
- Ránki György, *Közgazdaság és történelem: a gazdaságtörténet választójai*. Budapest 1978.
- Somlai Péter, Erdélyi Ágnes: *Weber Amerikában*. Holmi 5, 1993, 12. 1774–1777. 1776–1777.
- Tóth Margit, *Zsákbamacska. (A pozicionális verseny)*. In: Racionális választások – irracionális következtetések. Gál Róbert Iván (szerk.). Budapest 1988. 107–130.
- Tóth Zoltán, *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Statisztikai Szemle 1987, 1. 62–86.
- Valóság '70*. Várnai Györgyi (szerk.). Budapest 1992.

*A polgárról, polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom
1988–1992*

Összeállította: Halmos Károly

1. VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1988. november 15–16. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1989.
2. Adatok és tanulmányok a néprajzi érdeklődés, kutatás, mozgalmak történetéhez, in: *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 80–383.
3. Bauer Tamás, Modern polgárosodás Magyarországon. Magyar Nemzet 1991, 08, 15.
4. Bácskai Vera, Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: *Kutatás ...*, 10–20.
5. Bácskai Vera, A kézműves és a társadalom. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 9–14.
6. Bácskai Vera, A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. *Magvető*, Budapest 1989. = *Mikrotörténelem*. (Recenzió: Kövér György In: *BUKSz* 1, 1989, 1., 104–105.)
7. Bácskai Vera, Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai, Budapest 1988.
8. Bán Zoltán András – Láncki András, Két bírálat egy könyvről. Asbóth János: álmok álmodója. In: *Holmi* 3, 1991, 7., 922–927.
9. Bánlaki Pál, Tördelt polgárosodás. *Tekintet* 4, 1991, 2., 85–94.
10. Beluszky Pál, A polgárosodás törekény váza – városhálózatunk a századfordulón I. (*Városhierarchia* – vázlat, tényképekkel). *Tér ...*, 13–56.
11. Benda Gyula, Egy tudományos fogalom születése. In: *Citoyen és burzsoá ...*, 2.
12. Benda Gyula, A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In: *Építészeti az Alföldön*, Novák, László; Selmeczi, László (szerk). *Nagykoros* 1989., 133–161. = *Az Arany János Múzeum Közleményei* 6.
13. Benda Gyula, Polgár és polgárosodás a történeti irodalomban. In: *Rendiség ...*, 5–11.
14. Benda Gyula, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég ...*, 169–176.
15. Benedek Gábor, A dualizmus kori újnemes miniszteriális tisztviselők – a nemesítési iratok tükrében. In: *Kutatás ...*, 153–161.
16. Benedek Katalin, Polgári mesekönyvek parasztsággépe (Magyar mese és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek.). In: *Népi ...*, 135–142.
17. A biedermeier kora – nálunk és Európában. T. Erdélyi Ilona (szerk). = *Helikon. Világirodalmi Figyelő* 37, 1991, 1–2.
18. Bíró Ferenc, Nyelv, nemzet, irodalom. A magyar ideológia-történetéhez. *Valóság* 35, 1992, 5., 7–21.
19. Bíró Judit, A tudás piaca a pesti tudományegyetemen. *Világosság* 31, 1990, 6., 441–449.
20. Bősze Sándor, Egy epizód az 1880-as évek somogyi antiszemita zavargásaiból. Egy antiszemita egyesületalakítási kísérlet. In: *Társadalmi ...*, 245–248.
21. Bősze Sándor, A somogyi kézművesek egyesületi tevékenysége a kiegyezés után (1867–1918). In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 247–251.

22. Buzinkay Géza, A kitagadott szatírikus: Kecskeméthy Aurél. In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 195–213.
23. Buzinkay Géza, A középosztály kialakításának programjai. In: Forradalom ..., 286–312.
24. Buzinkay Géza, A középosztály lakásideálja. In: Polgári ..., 13–26.
25. Citoyen és burzsoá. A Magyar Nemzet társadalomtudományi melléklete. = Magyar Nemzet 1990. 11. 19.
26. Csetri Elek – Imreh, István, Erdély társadalmi rétegződéséről. (1820–1848). In: A polgárosodás útján ..., 377–440.
27. Csicskó Mária, Egy igaz polgár a parasztpártban. B. Farkas Ferenc. Valóság 34, 1991, 1., 64–85.
28. Csorba László, A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában. In: A polgárosodás útján ..., 161–170.
29. Csorba László, A katolikus önkormányzat és polgári forradalom. Autonómia-mozgalmak Magyarországon 1848–49-ben. Világosság, 30, 1989, 3., 218–225.
30. Csorba László, Nemzetélet és hitélet közös választútján. (Nemzet és egyház konzervatív „érdekegyesítésének” programja Danielik János munkásságában). In: Forradalom ..., 366–390.
31. Csögör Csaba, A buda-vízivárosi legények háztartásszerkezete. Az 1809. évi összeírások alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 65–68.
32. Czeglédi Imre, A békéscsabai kézműiparosok helyzete az 1870–1880-as években iparkamarai összeírások alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 87–100.
33. Dávidházi Péter, Az együttműködés örök dilemmája. Széchenyi és Deák vitája a hatalomról. Holmi 3, 1991, 9., 1140–1149.
34. Dávidházi Péter, „Per passivam resistantiam”. Egy politikai magatartásforma értékeléséhez. 2000 4, 1992, 1., 49–57.
35. Deák István, Túl a nacionalizmuson. Gondolatok a Habsburg-tisztikar kapcsán. Világosság 33, 1992, 3., 223–228.
36. Deák István, Zsidó katonák a Habsburg-monarchiában. Világosság 33, 1992, 6., 430–439.
37. Dénes Iván Zoltán, Egybeforrasztás vagy elkülönülés? A magyar liberálisok és konzervatívok értékvilága a 1830–1848. Világosság 29, 1988, 11., 766–777.
38. Dénes Iván Zoltán, Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Buzinkay Géza In: BUKSz 1, 1989, 1., 101–102.)
39. Dénes Iván Zoltán, A magyar konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években. In: A polgárosodás útján ..., 441–467.
40. Erdmann Gyula, Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: A polgárosodás útján ..., 301–375.
41. Erdődy Gábor, Egység vagy szabadság. (A német liberalizmus dilemmáinak megítélése a Pesti Napló alapján 1858–1866). In: Forradalom ..., 404–422.
42. Eperjessy Géza, A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Akadémiai, Budapest 1988. (recenzió: Gajáry István In: BUKSz 1, 1989, 1., 107.)
43. Eperjessy Géza, Városi kereskedők a reformkorban. In: A polgárosodás útján ..., 57–100.

44. Eszenyi József, A Horthy-hadsereg altiszti karáról. Történelmi Szemle 31, 1989, 1–2., 60–69.
45. Ethnographia 100, 1989, 1–4., 80–386., ld.: Adatok ...
46. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, A biedermeier férfi és női divat hatása Magyarországon. Helikon ..., 231–236.
47. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, Letűnt idők, eltűnt divatok. 1867–1945. Gondolat, Budapest 1989.
48. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, A Muskátli című kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. Ethnographia 100, 1989, 1–4., 329–341.
49. Fábri Anna, Beszélő ruhák. Az öltözet szerepe Mikszáth Kálmán műveiben. Holmi 4, 1992, 7., 984–988.
50. Fábri Anna, Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe regényeiben. Skiz, Budapest 1991.
51. Fábri Anna, Mérnökök, vállalkozók és pénzemberek. A polgárosodás hősei és antihősei Jókai Mór regényeiben. Világosság 32, 1991, 6., 711–720.
52. Fábri Anna, A vendégváró magánház. A reformkori pesti értelmiség önmeghatározási kísérleteinek egyik színtere. Helikon ..., 171–178.
53. Faragó Béla, Magyar liberalizmus. Egy elhalás története. Századvég 6–7., 41–54. (szintén: In: Irodalmi Újság 1988, 1.)
54. Faragó Béla, A magyar liberalizmus régen és ma. Századvég 1991, 1., 123–137.
55. Faragó Tamás, Családok és háztartások Budapesten (1850–1944). In: Közélítések ..., 199–214.
56. Faragó Tamás, Housing and Households in Budapest 1850–1944. History ..., 29–63.
57. Fenyő István, A hazai liberalizmus forrásvidékeiről. Kortárs 37, 1993, 3., 99–102. [vö.: a 28. téttel.]
58. Fenyő István, A polgári Magyarországról. A centralisták törekvéseiről. Valóság 35, 1992, 5., 22–32.
59. Feiszt György, A Vas megyei virilis jegyzékek feltárásának tapasztalatai. In: Kutatás ..., 98–100.
60. Fejős Zoltán, Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Népi ..., 143–158.
61. Ferenczi László, A remény zuhatagja. Kozmosz Könyvek, Budapest 1988. (recenzió: Fried István. BUKSZ 1, 1989, 1., 122–123.)
62. Fidesz Akadémia, Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990. júniusa között elhangzott előadásokból. Vig Monika (szerk). Narancs Alapítvány, Budapest 1992.
63. Flórián Mária, A népiélet ábrázolása magyar néma játékfilmekben. In: Közélítések ..., 323–336.
64. Fónagy Zoltán, A középosztály, mint médium. Magyar Nemzet 54, 1991, 137., 10.
65. Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Németh G. Béla (szerk). Gondolat, Budapest 1988.
66. Fried István, Szempontok a „biedermeier” fogalmának értelmezéséhez. Helikon ..., 139–148.

67. Fried István, Vizsgálódások a nép és a népköltészet körül a reformkorban. In: *Közelítések ...*, 265–269.
68. Frisnyák Zsuzsa, Az „Erdély-üzlet irodalom” működése Magyarországon. *Az Erdélyi Szépművés Céh. Századok* 126, 1992, 2., 173–201.
69. Gábor Eszter, Ki mit csinált, mit ki csinált?. *BUKSz* 3, 1991, 4., 434–439.
70. Gábor R. István, A magánvállalkozás és a polgárosodás kilátásairól. Pesszimista töprengés Szelényi Iván kontinuitás-prognózisa és Kornai János diszkontinuitás-programja nyomán. *Valóság* 33, 1990, 6., 49–55.
71. Gajáry István, A kézművesipar határain? – Gyárnokok, dolgozók és alkalmazottak az 1840. évi gyártörvény időszakában –. Szempontok a későfeudális-kori gyáripar történetének kutatásához. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 101–108.
72. Gajáry István, Modern ipari-társadalmi konfliktusok hiánya, avagy miért nem fejlett a budai ipar a reformkorban. In: *Társadalmi ...*, 301–304.
73. Gajáry István, A városi tanácsi hagyatéki irategyűjtések az 1848 előtti társadalom történetének kutatásaiban. In: *Kutatás ...*, 59–64.
74. Gáti, Tibor – Horváth, ágota, A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle* 1992, 1., 81–97.
75. Gazdaság. Politika. Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Gyimesi Sándor (szerk). Aula, Budapest 1992. = *Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek* 2.
76. Gergely András, Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. *Világosság* 31, 1990, 1., 1–8.
77. Gergely András, Az értelmiség tájékozódása. (A Budapesti Szemle a Bach-korszakban). In: *Forradalom ...*, 251–285.
78. Gergely Jenő, A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. *ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest* 1992. = *Történeti elitkutatások*. Kovács I. Gábor (szerk).
79. Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre, A századforduló magyar építésze. Szépirodalmi – BONEX, Budapest 1990. (recenzió: Gábor, E., Ki ...)
80. Gerő András, Az elsőprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn. Gondolat, Budapest 1988. (Rövid összefoglalása: Gerő, A., Szabadelvűség ..., recenzió: Szabó Dániel. In: *BUKSz* 1, 1989, 1., 113–115.)
81. Gerő András, A magyar polgárosodásról. *2000* 2, 1990, 5., 15–21.
82. Gerő András, A modernitás konfliktusai és Széchenyi. *Világosság* 32, 1991, 11., 818–824.
83. Gerő András, Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországn. *Hiány* 4, 1993, 1., 3–7.
84. Gerő András, A polgárosodás kora. Adams, Budapest 1993. = *Magyarország krónikája*. (részlet belőle: u.ő., Szabadelvűség és konzervativizmus. In: *Rubicon* 3, 1992, 8–9., 55–57; illetve 83. tétel)
85. Gerő András, Reformerszerepek és liberális társadalomérzékenység (1830–1867). In: *A polgárosodás útján ...*, 469–486.
86. Gerő András, Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországnak legitimációs szerkezetében. *Társadalmi Szemle ...*, 121–130.
87. Gyáni Gábor, Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 36, 1993, 4., 18–27.

88. Gyáni Gábor, Budapest statisztikai forrásai a két háború között. In: *Kutatás ...*, 101–106.
89. Gyáni Gábor, A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 109–120.
90. Gyáni Gábor, Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: *Polgári ...*, 27–59.
91. Gyáni Gábor, Social Uses of Public Space in Budapest 1873–1914. In: *History ...*, 65–86.
92. Gyáni Gábor, A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és társadalom* 4, 1990, 1., 1–13.
93. Hajdú Tibor, Tisztikar és középosztály a dualizmus korában. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = Előadások a Történettudományi Intézetben 15.
94. Hajdú Tibor, Weis István középosztály-képe. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 97–107.
95. Hajnóczi Gábor, A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémia palota körüli vitában. In: *Forradalom ...*, 195–214.
96. Halasy Márta, Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 303312.
97. Halmos Károly, Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: *Gazdaság ...*, 41–62.
98. Halmos Károly, Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra; A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródlalom tükrében. *Századvég ...*, 131–166.
99. Halmos Károly, Lánczy Leó. *Valóság* 35, 1992, 1. 49–54.
100. Hanák Péter, Bérház a Körúton. In: *Polgári ...*, 97–120.
101. Hanák Péter, Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: *Hanák Péter, Kert ...*, 17–62.
102. Hanák Péter, A halál Budapesten és Bécsben. A nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégén. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 63–80. (u.-ezen címmel még: *História* 13, 1991, 1., 14–17.)
103. Hanák Péter, A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban. (A 19. század második felében). In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 81–
104. Hanák Péter, 1898. A nemzeti és az állam-patrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 112–129.
105. Hanák Péter, A kert és a műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 130–173.
106. Hanák Péter, *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest 1988. (recenzió: Gyáni, Gábor *BUKSz* 2, 1990, 1., 115–117.)
107. Hankóczi Gyula, A tisztviselő- és értelmiségi réteg beleszólási kísérletei a mezőkövesdi népművészet alakításába. (A helyi sajtó 1897–1944 közötti cikkei alapján). In: *Közelítések ...*, 305–317.
108. Helikon. Világirodalmi Figyelő 37, 1991, 1–2., ld.: A biedermeier ...
109. Heller Ágnes, Nem mind polgár, aki pénzes. *Magyar Nemzet* 1990. 09. 20., 5.
110. *History & Society in Central Europe* 1, 1991, 1., ld.: Vienna ...
111. Hofer Tamás, Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. In: *Nemzeti ...*, 59–74.

112. Hofer Tamás, Eltérő nézetek a népi kultúráról – eltérő nemzetfelfogások. *Fidesz* ..., 239–248.
113. Holló, Szilvia Andrea, Az Alsó-Vízváros 1809. évi háztartás-összeírás feldolgozási lehetőségei. In: *Kutatás* ..., 42–58.
114. Horváth D. Tamás, Lichtenvolner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: *Zalai Gyűjtemény* 28, 1989.
115. Horváth D. Tamás, Lichtenvolner Ferenc (1755–1847) keszthelyi ácsmester hagyatéka. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 133–139.
116. Idegen kezek. Szántó, György Tibor (szerk). *Kozmosz Könyvek*, Budapest 1988. = *A magyar irodalom gyöngyszemei*. (recenzió: Gergely András *BUKSz* 1, 1989, 1., 100–101.)
117. Illényi Domonkos, Konzervatív politika Magyarországon. Asbóth János konzervativizmusa. *Világosság* 32, 1991, 3., 234–240.
118. J. Halász Margit, A magyarországi könyvkötők és könyvkereskedők vagyoni helyzete a 19. században. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 127–132.
119. Janus VI.1., ld.: *Nemzeti* ...
120. Jávor Kata, Egy falusi tűzoltóegyesület tevékenysége a XX. század első felében. In: *Közelítések* ..., 227–236.
121. Juhász Antal, A kézművesek vagyoni helyzete és életmódja Szegeden. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 117–125.
122. Juhász Erika, Egy eszmény tündöklése és bukása. In: *Citoyen és burzsoá* ..., 2.
123. Juhász Erika, „Gyűlhelyek” és asztaltársaságok. *Magyar Nemzet* 1991. 03. 14.
124. Kaposi Edit, A táncmesterség és a 19–20. századi társastánc-kultúra nemzeti vonásai hazánkban és Európában. In: *Népi* ..., 105–120.
125. Karády Viktor, Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság* 34, 1993, 3., 33–60.
126. Karády Viktor, Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. In: *A szegedi* ..., 9–43.
127. Karády Viktor, Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyarnyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* 1990, 2., 5–37.
128. Kárpáti, Zoltán, Városszerkezet és a polgárosodás esélyei Szombathelyen. *Társadalomkutatás* 1991, 1., 79–86
129. Kemény István, Közelről s távolból. *Műhely* 2. Gondolat, Budapest 1991.
130. Kemény Mária, Stílusválság vagy legitimitási válság? Egy múlt századi építészeti vita. 2000 3, 1991, 1., 57–61. (ugyanaz a mű még: u.ő., *Konfliktus, vita és döntés az Akadémia székházának építészeti stílusáról*. In: *Társadalmi* ..., 269–274.)
131. Kende Péter, A „polgárosodás” és a magyar társadalom jövője. In: *Citoyen és burzsoá* ..., 1.
132. Kende Tamás, A buda-vízvárosi céhes mesterháztartások szerkezete. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 61–64.
133. Kerecsényi Edit, Adatok Nagykanizsa benépesedéséhez: a Polgárok Lajstromába 1745–1825 között bejegyzett személyek foglalkozás és születési hely szerinti összeállítása. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 225–232.
134. Kerényi Ferenc, A magyar biedermeier színházáról. *Helikon* ..., 154–170.
135. Kerényi Ferenc, Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben. In: *Népi* ..., 36–50.

-
136. Király Ferenc – Benda Gyula, Iparosok egy kisváros társadalmában [– Keszthely 1711–1850]. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 31–45.
137. Kisbán Eszter, Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Budapest 1989. = Életmód és tradíció. Paládi-Kovács, Attila (szerk) 4.
138. Kisbán Eszter, Parasztételből nemzeti jelkép: a gulyás esete 1800 körül. In: Nemzeti ..., 53–58.
139. Kisfaludy Katalin, A polgármesteri iratok társadalomtörténeti forrásértéke (1849–1918). In: Kutatás ..., 107–112.
140. Kiss Endre, Ami látható és ami láthatatlan. Tisza István politikai világképe és a redukált liberalizmus. Valóság 34, 1991, 1., 50–63.
141. Kiss Gy. Csaba, A polgárosodás néhány kérdése a családregegyek tükrében. In: Kutatás ..., 167–173
142. Kiss Gy. Csaba, Milyen lesz a magyar polgár?. Hítel 1991, 2., 2.
143. Kiss Zsolt Péter, Playboy-polgárosodás és divatetika. Vázlat a mai magyar polgárosodás útjairól. 2000 4, 1992, 2., 17–22.
144. Klimó Hedvig, Eötvös és Bibó liberalizmusa. Valóság 32, 1989, 2., 93–103.
145. Kocsis Gyula, Esettanulmány a politikai elkötelezettség társadalmi meghatározottságáról a kiegyezés után. (A „turini százas küldöttség” társadalmi összetétele). In: A polgárosodás útján ..., 487–500.
146. Kocsis Gyula – Kocsisné Nagy Varga Vera, A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 215–224.
147. Kolta Magdolna, Tájí különbségek és regionális sajátosságok a 19. századi népszínművekben. In: Népi ..., 51–60.
148. Konrád György – Szelényi Iván, Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé. Gondolat, Budapest 1989. (recenzió: Bence György, Az értelmiség útja a Tervhivatalig. BUKSz 2, 1990, 1., 24–29.; Kemény, István, Két könyv egy kötetben. Konrád és Szelényi koncepciójáról. In: Kemény, I., Közelről ..., 96–105.)
149. Kósa László, Családi iratok és társadalomtörténet. Kisvárosi társasági élet a 20. század elején. In: Kutatás ..., 162–166.
150. Kósa László, Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: Forradalom ..., 350–365.
151. Kósa László, A magánélet vallásossága. Helikon ..., 128–138.
152. Kósa László, Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen 1991. = Volkskunde für Studenten 12.
153. Kósa László, Parasztosodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: Közelítések ..., 143–155.
154. Kósa László, Polgárosuló és parasztosodó kisnemesek. Világosság 32, 1991, 9., 703–710.
155. Kovách Imre, Rendiség tegnap és holnap. In: Citoyen és burzsoá ..., 2.
156. Kovács ákos, „Szegem imént keményen állt”. A táblabíróvilág lótlátláiról. Helikon ..., 237–239.
157. Kovács Éva, A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elítje”. 1900–1944. Társadalomkutatás 1989, 1., 106–119.
-

158. Kovács Gábor, Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában. *Hiány* 4, 1993, 3., 8–15.
159. Kovács István Gábor, A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. A reformkor naptáriródalma. *Századok* 122, 1988, 3., 316–341.
160. Kovács I. Gábor, Kis magyar kalendáriumi történet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Mazsu János ... *BUKSz* 2, 1990, 3., 381–382.)
161. Kovács Katalin, Polgárok egy sváb faluban. A két világháború közötti Németbóly társadalmának alapvonásai. *Tér és Társadalom* 4, 1990, 1., 33–76.
162. Kovács M. Mária, A liberalizmus két útja a szakértelmiség körében. *Világosság* 32, 1991, 6., 426–433.
163. Körkérdés a népi-urbánus ellentétéről. *Századvég* 1990, 2., 141–307
164. Kövér György, Piaccgazdaság – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából. *Magyar Tudomány* 98. (ú. f. 36) 1991, 1., 30–46.
165. Kövér György, A részvényesek névjegyzéke, mint társadalomtörténeti forrás. In: *Kutatás ...*, 118–124.
166. Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Mohay Tamás (szerk). *Ethnica*, Debrecen 1992.
167. Kronstein Gábor, Aristokratia redivivus. Nemességünk és a politikai elit. *Magyar Nemzet*, 1993. 06. 10., 6.
168. Kulin Ferenc, A polgári nemzettudat kialakulása Magyarországon. In: *Fidesz ...*, 229–238.
169. *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Erdmann, Gyula (szerk). Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989. = *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2.
170. Küllös Imola, Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In: *Közelítések ...*, 271–284.
171. L. Nagy Zsuzsa, A műhely és a bolt a két háború közötti Magyarországon. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 121–128.
172. L. Nagy Zsuzsa, Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = *Előadások a Történettudományi Intézetben* 16.
173. L. Nagy Zsuzsa, Liberalizmus, liberálisok ellenzékben. *Társadalmi Szemle ...*, 131–135.
174. Lakatos Mária [ld. szintén Visi Lakatos], A családi fotógyűjtemény mint történeti forrás. In: *Kutatás ...*, 174–190.
175. Láncki András, Eszmék kora. Asbóth János és a modernség. *Holmi* 4, 1992, 8., 1128–1138.
176. Lengyel András, Buday György és Kner Imre. (A citoyen: polgár: két magyar változata). *Tekintet* 4, 1991, 2., 53–64.
177. Lengyel, György, Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető, Budapest 1989. (recenzió: Inzelt Annamária ... *BUKSz* 2, 1990, 2., 262–264.; Halmos Károly ... *Replika* 2, 1991, 1., 55–63. utóbbira válasz u.ott, 64–68.)
178. Lengyel György, A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről. *Társadalomkutatás* 1989, 1., 97–105.
179. Liberalizmus egykor és ma. = *Századvég* 1991, 1.

180. Lipták Dorottya, A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: *Gazdaság* ..., 175–200.
181. Marjanucz László, Zsidó bérlők és kereskedők Kiskundorozsmán a reformkorban. In: *A szegedi* ..., 45–59.
182. Marjanucz László, A zsidó-keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón. In: *Társadalmi* ..., 249–252.
183. Markalf Katalin, A buda-vízivárosi céhes és céhenkívvli mesterháztartások szerkezete az 1809. évi összeírás alapján. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 55–59.
184. Márkus István, Utórendiségünk. Gyökerek és gyümölcsök. *Valóság* 34, 1991, 5., 1–23.
185. Mazsu János, A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: *Forradalom* ..., 234–250.
186. Mazsu János, Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In: *Polgári* ..., 141–178.
187. Mazsu János, A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 30, 1987–88, 1., 29–38.
188. Molnár Mária, A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában. *Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest 1989.* = *Néprajzi Múzeum, Néprajzi Közlemények. Forrai, Ibolya (szerk)* 31.
189. Moravánszky Ákos, *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest 1988. (recenzió: Gábor, E., Ki ...)
190. MTA Politikai Tudományok Intézete kutatócsoportjainak munkaterve 1990–1994. In: *Fordulóponton. Szabó, Márton (szerk)* = *Társadalomtudományi Közlemények* 20, 1990, 1–2.
191. N. Czaga Viktória, Budai iparosok, kézművesek és kereskedők részvétele a védegyeleti mozgalomban. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 253–257.
192. N. Czaga Viktória – Halmos Károly, A budapesti cégbíróság levéltára. In: *Kutatás* ..., 125–132.
193. N. Czaga Viktória, Kézművesek, iparosok, kereskedők a budai Védegyeletben. In: *Társadalmi* ..., 287–294.
194. Nagy Endre, Képzelt levél a polgárosodás állásáról. In: *Citoyen és burzsoá* ..., 3.
195. Nagy Sz. Péter, *Citoyen portrék.* Szépirodalmi, Budapest 1989.
196. Nagy Zoltán, Körmeny kézműves társadalmának vázlata a 18–19. században összeírások és matrikulák adatai alapján. In: *VI. Kézművesipartörténeti* ..., 161–170.
197. Nemeskürty István, A polgári társaságnak tudományáról. (A polgári lét mint eszmény és mint cselekvő társadalmi erő Magyarországon). *Tekintet* 4, 1991, 2., 27–39.
198. Németh G. Béla, Az abszolutizmus korának néhány főbb jellemvonása. In: *Forradalom* ..., 7–39.
199. Németh G. Béla, A két háború közötti magyar lektűr példája. Zilahy Lajos munkássága a második világháborúig. *Valóság* 35, 1992, 2., 65–72.
200. Németh G. Béla, Jókai jó hivatalnokai. *Kritika* 1991, 4., 15–16.
201. Németh G. Béla, A magyar liberalizmus esztörténete. *Századvég* 1991, 1., 108–122.
202. Nemzeti kultúra. Niedermüller Péter (szerk) = *Janus* VI.1.

203. A népi-urbánus vita dokumentumai. 1932–1947. Nagy, Sz. Péter (szerk). Rakéta, Budapest 1990.
204. Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. Hofer Tamás (szerk). Magyarságkutató Intézet, Budapest 1991. = A magyarságkutatás könyvtára. Juhász, Gyula (szerk) 7.
205. Népiesek és urbánusok – egy mítosz vége? = Századvég 1990, 2.
206. Niedermüller Péter, A magyar folklór szövegbázisának megkonstruálása a 19. században. In: Népi ..., 15–23.
207. Niedermüller Péter, Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra: antropológiai megjegyzések. In: Nemzeti ..., 75–86.
208. Nyárády Gábor, Ki voltál, ádám? Bródy Sándor ifjúkori novellahőse. Világosság 32, 1991, 1., 70–80.
209. Nyíri Kristóf, Hagyomány és bürokratikus folklór. Világosság 33, 1992, 7., 483–492.
210. Orosz István, A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század közepén harmadában. In: A polgárosodás útján ..., 25–56.
211. Pach Zsigmond Pál, Az első kudarc, avagy mitől lett „gőgös” a magyar nemes. Magyar Nemzet 1990. 09. 20., 5.
212. Pajkossy Gábor, Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkorban. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = Előadások a Történettudományi Intézetben 14.
213. Paksa Katalin, A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban. In: Népi ..., 24–35.
214. Pálmány Béla, A nógrádi mezővárosok társadalma (1820–1870). In: A polgárosodás útján ..., 171–299.
215. Pálmány Béla, A nógrádi mezővárosok kézműves-társadalma a polgári átalakulás idején (1820–1870). In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 151–160.
216. Pekár Zsuzsa, Egy belvárosi polgárház története. In: Polgári ..., 60–96.
217. Pethő László, A néptanító alakja az irodalomban és más műalkotásokban. In: Közeliések ..., 215–225.
218. Pethő László, A tanítók és a társadalom. Történeti szociológiai megközelítés. Educatio, Budapest 1991.
219. Petneki Áron, Műzsák szabadságon. Az idő múlásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848). Helikon ..., 240–249.
220. Pető, Iván, Polgárosodás, restauráció nélkül. 2000 [1], 1989, [5.], 5–8.
221. Péter László, Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. Holmi 3, 1991, 11., 1519–1531.
222. Pók Attila, A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907). Akadémiai, Budapest 1990. = Értekezések a történeti tudományok köréből 112.
223. Polgári lakáskultúra a századfordulón. Hanák Péter (szerk). MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1992. = Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Glatz, Ferenc (szerk) 10.
224. Polgárnak lenni. Körkérdés. Világosság 31, 1990, 10., 729–738
225. Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. / Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag.

- Somogyi, Éva (szerk). MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.
226. Polgárosodás Magyarországon. [Sasfi, Csaba (szerk)]. = Századvég 1991, 2–3. (recenzió: Percz László. Népszabadság 1992.04.30., 27.)
227. Polgárosodás útjai és esélyei Magyarországon, A. Kortárs 37, 1993, 6., 72–89. [A folyóirat 1992. november 11-i vitaestjének „töredékes dokumentációja”. Hozzászólók: Kis Pintér Imre, Lengyel László, Szabó Miklós, Vekérdi László, Domokos Mátyás, Litván György, ács Margit, Gróh Gáspár, Tókéczki László, Kulín Ferenc, Sncé Péter, Gyáni Gábor; vö.: 289. tétellel.]
228. Polgárosodás útján, A. (Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában). Szabad, György (szerk). Tankönyvkiadó, Budapest 1990.
229. Prepuk Anikó, Evidence of Residential Mobility among the Orthodox Merchants of the Budapest Jewish Community 1873–1895. History ..., 87–98.
230. Prepuk Anikó, Zsidó anyakönyvek vizsgálata a múlt század utolsó harmadában. In: Kutatás ..., 133–143.
231. Rác István, A városi társadalom hitel- és kölcsönügyleteire vonatkozó forrásokról. In: Kutatás ..., 21–27.
232. Rác István, Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között, Akadémiai, Budapest 1988. (rövid összefoglalás u.azon cím alatt: In: A polgárosodás útján ..., 19–23.; recenzió: Bácskai Vera ... BUKSz 1, 1989, 1., 105–107.)
233. Ránki György, Budapesti polgárság. In: Tér ..., 57–65.
234. Ránki György, A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. Történelmi Szemle 30, 1987–88, 3., 256–266.
235. Rendi társadalom – polgári társadalom 2., ld.: Kutatás ...
236. Rendi társadalom – polgári társadalom 3., ld.: Társadalmi ...
237. Rendiség és polgárosodás. Tóth, András (szerk). MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1991. = Előadások a polgárosodásról 1.
238. Romsics, Ignác, Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. Társadalmi Szemle ..., 136–142.
239. Rózsa Miklós, A 19. század első fele budai és pesti cukrászainak társadalmi helyzete. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 191–198.
240. Sándor István, A nép, nemzet és kultúra fogalma XVIII. századi magyar gondolkodónál. Ethnographia 100, 1989, 1–4., 80–108.
241. Sármany Ilona, Historizáló építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában. Corvina, Budapest 1990. (Recenzió: Gábor, E., Ki ...)
242. Sármany Ilona, Sorspárhuzamok a századfordulón. (Otto Wagner és Lechner Ödön pályarajza). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 341–355.
243. Sármany-Parsons, Ilona, Villa és családi ház. In: Polgári ..., 179–223.
244. Schlett István, A polgár – citoyen és/vagy burzsoá?. Kortárs 37, 1993, 4., 73–75. [vö.: a 289. tétellel.]
245. Simon Róbert, Goldzieher Ignác – hetven év múltán. Régi-új problémák és tanulások. 2000 3, 1991, 12., 46–57.
246. Sinkó Katalin, árpád kontra Szent István. In: Nemzeti ..., 42–52.
247. Sinkó Katalin, Kelet-Nyugat kérdések a népi kultúra értelmezésében. Az Alföld és az alföldi pásztor mint orientális téma a hazai és külföldi festészetben. In: Népi ..., 83–89.

248. Somogyi Éva, Rendszerváltozás – és akik végrehajtották. (A közös minisztériumok 1867-ben). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 181–193.
249. Szabó Dániel, Korteszalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 229–241.
250. Szabó Dániel, Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben. In: Társadalmi ..., 331–338.
251. Szabó Dániel, Századfordulós azonosulásformák. (állam- hivatalnokhivatalnok- vagy politikai identitás). Valóság 34, 1991, 11., 23–31.
252. Szabó Miklós, Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszánya és a polgári radikalizmus között. In: Szabó M. Politikai ..., 177–191.
253. Szabó Miklós, A parasztromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban. Századvég 1990, 2., 60–68.
254. Szabó Miklós, Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó, M., Politikai ..., 108–176.
255. Szabó Miklós, Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Válogatott tanulmányok. Tallár, Ferenc (szerk). Atlantis Program, Budapest 1989. = Medvetánc Könyvek
256. Szabó Miklós, Van-e nálunk refeudalizáció? Díszmagyarban a politika. Magyar Nemzet 1991. 12. 24.
257. Szabolcsi Hedvig, Gondolatok a biedermeier lakáskultúráról. Helikon ..., 220–230.
258. Szalai Anna, Pályakezddé évek Pest-Budán. Horváth István és íróbarátai 1800–1815. Szépirodalmi, Budapest 1990.
259. Századvég 1990, 2., ld.: Népiesek ...
260. Századvég 1991, 1., ld.: Liberalizmus ...
261. Századvég 1991, 2–3., ld.: Polgárosodás Magyarországon ...
262. Szegedy László, A feudalizmus mint haladó társadalmi rendszer. Valóság 35, 1992, 5., 44–54.
263. A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Zombori, István (szerk). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 1990.
264. Szelényi Iván, Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai, Budapest 1992.
265. Szelényi Iván, Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. Valóság 33, 1990, 1., 29–41.
266. Szelényi Iván, Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. Replika 1, 1990, 2., 24–46. (a tézisek vitája: Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin, Lengyel György, Juhász Pál, Kovács Imre, Hankiss Elemér, Bíró Dávid, u.ott, 47–72., ill. Szelényi Iván, Válasz „Szocialista vállalkozók” című könyvem bírálóinak, u.ott, 72–83.)
267. Szent-Iványi István, Malthus Magyarországon: egy régi szegedi polgár családi stratégiái a XIX. század közepén. In: Közelítések ..., 157–164.
268. Szilágyi Márton, „Mint egy Russzó Ermenonvilleben”. (Csokonai, a polgár). Te-kintet 4, 1991, 8., 66–72.
269. Szilágyi Miklós, Mezőberényi német és magyar polgárok házassági szerződései (1822–1851). In: Közelítések ..., 173–185.
270. T. Erdélyi Ilona, A biedermeier kora – nálunk és Európában. Helikon ..., 3–18.

-
271. Takács Péter, Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőjéhez. (Egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 57–69.
272. Tamási Mihály, Paraszti polgárosodás 1945 után. Valóság 34, 1991, 9., 83–94
273. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18. á. Varga, László (szerk). Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján 1991. = Rendi társadalom – polgári társadalom 3. = Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.
274. Társadalmi Szemle 47, 1992, 8–9.
275. Társadalomkutatás 1989, 1.
276. Társadalomkutatás 1991, 1.
277. Tekintet 4, 1991, 2.
278. Tér és Társadalom 4, 1990, 3–4.
279. Teplán István, Szent Imre Kertváros. Egy város-antropológiai kutatás vázlata. Tér és Társadalom 4, 1990, 1., 15–31.
280. Tér és Társadalom 4, 1990, 1.
281. Timár Lajos, A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Társadalmi ..., 253–268.
282. Torkos Veronika, Városi társadalom és várospolitikai Kecskeméten. Társadalomkutatás 1991, 1., 71–78.
283. Tóth András, A paternalizmustól az autonómiáig. In: Citoyen és burzsoá ..., 3.
284. Tóth Zoltán, A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: Kutatás ..., 113–117.
285. Tóth Zoltán, Hanyatlás és átalakulás: egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vizivárosból. In: Közélet ..., 165–172.
286. Tóth Zoltán, A rendi norma és a „keresztény polgárosodás”. Társadalomtörténeti esszé. Századvég ..., 75–130.
287. Tóth Zoltán, A rendi társadalomszervezet történeti színváltozásairól. In: Rendiség ..., 13–25.
288. Tóth Zoltán, Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Gombár Csaba. ... Valóság 34, 1991, 2., 114–116.; Szívós Erika, Egy iskolapélda a társadalomtörténet-írásban Sic Itur ad Astra 1991, 1., 88–90.)
289. Tőkéczi László, A magyar társadalom a liberalizmus befogadásának korában. Kortárs 36, 1992, 9., 3–20. (válaszok: Vekérdi László [301. tétel]; Fenyő István [57. tétel]; Schlett István [244. tétel]; Tőzsér Árpád [292. tétel]; A polgárosodás útjai ... [227. tétel].)
290. Tőkéczi László, Vitairat a magyar polgárosodásról – álom és valóság. Századvég ..., 49–59. (kommentár: Gyáni Gábor, A hagyomány mint politikai kultusz. In: 2000 4, 1992, 7., 3–6.)
291. Tőkés Irén, Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés). Ethnographia 100, 1989, 1–4., 218–231.
292. Tőzsér Árpád, Erkölcsi igazság, kontra történelmi valóság. Tőkéczi László dolgozatához. Kortárs 37, 1993, 5., 100–103. [vö.: a 289. tétellel.]
293. Ujváry Gábor, Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről. Valóság 34, 1991, 5., 64–73.
294. Valóság 34, 1991, 1.
-

295. Valóság 34, 1991, 5.
296. Valóság 35, 1992, 5.
297. Vágvolgyi András, Középvárosok a mérlegen. Városi társadalom, polgárosodás Kecskemét és Szombathely példáján. Társadalomkutatás 1991, 1., 87–96.
298. Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, h. n. 1989.
299. Vári András, „Előértelmiségek” Magyarországon. Világosság 29, 1988, 5., 316–321.
300. Vári András, Parttalan polgárosodás?. Századvég ..., 60–74.
301. Vekerdi László, Mikor tértünk le az útról? Tőkéczi László tanulmányához. Kortárs 36, 1992, 12., 98–100. (vö.: a 289. tétellel.)
302. Veliky János, Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Forradalom ..., 313–335.
303. Veliky János, A polgárosodás hajnala. Adams, Budapest 1993. = Magyarország krónikája.
304. Vienna – Budapest: Studies in Urban History. Bácskai, Vera (ed.). Hajnal István Kör, Budapest 1991. = History and Society in Central Europe 1.
305. Világosság 32, 1991, 9.
306. Visi (l. még Lakatos) Lakatos Mária, Élet egy régi pesti polgárcsaládban. In: Polgári ..., 121–140.
307. Vörös Károly, Az 1848–1918 közötti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: Kutatás ..., 91–97.
308. Vörös Károly, Wahrmann Mór. Egy zsidó politikus a dualizmus korában. Szombat 1991, 4., 14–16.
309. Závodszy Géza, Az Amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyarország a kezdetektől 1795-ig. Századok 122, 1988, 3., 342–384.
310. Závodszy Géza, Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó, Budapest 1992.
311. Zeke Gyula, A fővárosi zsidóság lakóhelyi szegregációja. 1867–1941. Világosság 31, 1991, 12., 926–934.
312. Zombori István, Egy szegedi zsidó polgár kulturális élete. Fenyő Mátyás munkássága. In: A szegedi ..., 145–161.

A lista lezárása után lelt tételek*

313. Batta András, álom, álom, édes álom ... Corvina, Budapest 1992.
314. Batta András, Operett-monarchia. Rubicon 3, 1992, 8–9., 8–12.
315. Bölöny József, Klubélet a magyar fővárosban. História 11, 1993, 2., 10–12.
316. F. Dózsa Katalin, Magyar divattörténet 1.: 1945–1949.; 2. 1949–1958. História 13, 1991, 4., 22–24.; 5–6., 50–51.
317. F. Dózsa Katalin, Pesti nő a századfordulón. Rubicon 2, 1991, 3., 3–13.
318. Gergely András, Egy polgár a századfordulón. História 11, 1989, 1–2., 37–39.
319. Gergely Jenő, Az egyház korszerűsítője. Prohászka Ottokár. História 11, 1989, 1–2., 42–44.

* A História és a Rubicon folyóiratok anyagát csak utólag, a teljesség kedvéért dolgoztam föl.

320. Gergely Jenő, Hivatásrendiség Magyarországon. 1935–1945. *História* 10, 1988, 5., 16–19.
321. Gerő András, A nemzeti mitológia értékei. *Rubicon* 2, 1991, 2., 18–19.
322. Gerő András, A politikai párbaj. *Rubicon* 2, 1991, 9., 27–29.
323. Gerő András, Koronás kispolgár. *Rubicon* 3, 1992, 1., 20–23.
324. Gunst Péter, Paraszti érdekképviselet. *História* 10, 1988, 5., 8–11.
325. Hanák Péter, A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában. *História* 13, 1991, 2–3., 17–19.
326. Hellner Zoltán, Modern államszervezet, tisztviselők. *História* 10, 1988, 1., 16–17, 19–20.
327. Kosáry Domokos, Egy magyar mérnök a 19. században. Péch Antal. *História* 11, 1989, 1–2., 31–33.
328. Kossuth emlékezete = *Rubicon* 3, 1992, 2.
329. L. Nagy Zsuzsa, Iskolázottság és társadalmi emelkedés. *História* 13, 1991, 1., 20–23.
330. Lakner Judit, Halál a századfordulón. *História – MTA Történettudományi Intézete*, Budapest 1993. = *História Könyvtár*. Glatz Ferenc (szerk). Monográfiák 3.
331. Löwenheim, Avigdor, Zsidók és a párbaj. *Múlt és Jövő* 1992, 4., 83–94.
332. Mucsi Ferenc, Értelmiségi a munkásmozgalomban. Kunfi Zsigmond. *História* 11, 1989, 1–2., 40–41.
333. Nacsády Péter, A magyar szabadkőművesség rövid története. In: *Szabadkőműves ...*, 37–55.
334. Németh Sándor, Polgárosodás és szabadkőművesség. In: *Szabadkőműves ...*, 64–71.
335. Pajkossy Gábor, Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* 11, 1993, 2., 6–9.
336. Petnecki Áron, Fürdőhelyek és társasági élet. *História* 11, 1993, 2., 23–24.
337. Ránki György, A budapesti polgár a két világháború között. *História* 13, 1991, 1., 17–20.
338. Sipos Péter, Szakszervezetek a polgári Magyarországon. *História* 10, 1988, 5., 22–25.,
339. Ständeisky Éva, Az értelmiség Magyarországon 1945 után. *História* 11, 1989, 4–5., 12–14.
340. Szabadkőműves gondolatok. Márton László (szerk). Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1993.
341. Szász Zoltán, „A magyar Manchester”. A modern Temesvár kiépítése. *História* 14, 1992, 1., 15–19.
342. Széchenyi emlékszáma = *Rubicon* 2, 1991, 5.
343. Szent-Iványi István, „A becsület és a munka embere volt”. A szegedi Kovács István építőmester. *História* 11, 1989, 1–2., 33, 36–37.
344. Vörös Károly, A magyar burzsoázia. 1867–1918. *História* 13, 1991, 1., 11–13.
345. Vörös Károly, Ipartestületek, kamarák a két világháború között. *História* 10, 1988, 5., 12–15.

346. Vörös Károly, Mackó úr a millennium magyar világában. *História* 12, 1990, 1., 12–14.
347. Lukacs, John, Budapest 1900. A város és kultúrája. Európa, Budapest 1991.
348. Gyimesi Sándor, A polgárosodás néhány kérdése a XIX. századi Magyarországon. *Valóság* 36, 1993, 6., 32–38.

A következő tételek még nem szerepelnek a mutatóban

- Bácskai Vera, Egy főváros rendhagyó születése. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 41–44.
- Balog Iván – Fejér Ádám – Kovács Imre Attila – Szalma Natália, Kereszténység és zsidóság Európában és nálunk. = Szegedi Bölcsészfüzetek. Fejér Ádám, Pálfi Miklós, Rozsnyai Bálint (szerk.). József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged 1992.
- Balog Iván, Az „aranyketrec”, avagy a magyar zsidóság szegregatív asszimilációja. In: Balog I. et al, *Kereszténység ...*, 71–78.
- Beluszky Pál, Az alföldi mezőváros. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Bíró Ferenc, Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992, 2., 152–171.
- Egyed Ákos, Polgárosodás, etnikum, udvar. In: *Polgárosodás és modernizáció ...*, 41–46.
- Faragó Tamás, Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Fejér Ádám, Népiek és urbánusok a huszadik századi magyar gondolkodásban. In: Balog I. et al, *Kereszténység ...*, 55–70.
- Fenyő István, A centralisták hazai előzményei 1848 előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992, 3., 295–319.
- Ferdinandy Mihály, A dualizmus kora. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1989, 5–6., 650–672.
- Gyáni Gábor, Urbanizáció Budapest árnyékában. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 48–52.
- Hanák Péter, Egy város vitalitása. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Hanák Péter, Vállalkozók és alapítók. In: *Polgárosodás és modernizáció ...*, 5–11.
- Harcza István, A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. (Előzetes kutatási eredmények). *Agrártörténeti Szemle* 33, 1991, 1–4., 1–36.
- Harcza István, Csaknem mindent eldönt, ki hol született?. In: *Napi gazdaság politika kultúra* 1993. október 15., 10.
- Irinyi Károly, A debreceni civis gondolkodása és mentalitása a századfordulón. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 35–40. (újra közlés az *Alföld* 1986/12-ből)
- Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1989
- Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992
- Kósa László, Egyház, társadalom, hagyomány. *Ethnica*, Debrecen 1993. = *Societas et Ecclesia. A Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület Kiadványai*, Kovács I. Gábor (szerk.) 1.
- Kósa László, A parasztság polgárosulása Magyarországon. *Hitel* 1992, 12., 50–61.
- Kósa László, A vallási közönység növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: Kósa L., *Egyház ...*, 1993., 105–124.

L. Nagy Zsuzsa, Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941. In: Történeti tanulmányok 1, L. Nagy Zsuzsa –Veress Géza (szerk.), KLTE, Debrecen 1992., 125–138. = Acta Universitatis Debreceniensis ... Series Historica 45.

L. Nagy Zsuzsa, Budapesti városatyák 1873–1944. Rubicon 4, 32–33 (93/8–9), 64–65.

Műhely 1993, ld.: Polgárosodás és modernizáció ...

Nagy J. Endre, Elhajló pályaképek. Bibó és Horváth Barna. In: Nagy J. Endre, Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest – Szombathely 1993. 135–142. = átiratok. Miszlivetz Ferenc (szerk).

Nagy Sz. Péter, Hatvány Lajos, Balassi, Budapest 1993.

Orosz István, Tradíciók szorításában. Rubicon 4, 32–33 (93/8–9), 31–34.

Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. Szakál Gyula (szerk.). = Műhely 1993.

Rubicon 4, 32–33 (93/8–9).

Szakál Gyula, Polgárosodás és politikai magatartás Győrben a 19. és a 20. század fordulóján. In: Polgárosodás és modernizáció ..., 47–54.

Széchenyi és Wesselényi-értelmezések. Dénes Iván Zoltán összeállítása, benne: Monostori Judit, Nemzet és civilizáció, haza és haladás viszonya; Földi Ágnes, A „vadság” és a „civilizáció” fogalmi (Széchenyi István Hitel és Világ című műveiben.). Tiszatáj 47, 1993, 9., 55–81., különösen: 66–69. ill. 79–81.

Takács Péter, A magyarországi polgárosodás társadalmi anomáliái. In: Polgárosodás és modernizáció ..., 36–40.

Tímár Lajos, Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920–1944. Magvető, Budapest, 1993.

Wéber Antal, A biedermeier-jelenségről. Irodalomtörténeti Közlemények 93, 1989, 1–2., 34–47.

Tárgymutató

A kadémia székháza	95, 130	Becsület	343	C salád (<i>l. még</i> háztartás, házasság)	55, 114
Alkotmány	221	Bérház	<i>l. ház</i>	polgári	285, 306
Altiszt	<i>l. csoport</i>	Bérlők	<i>l. csoport</i>	~i fotógyűjtemény	<i>l. források</i>
Antiszemizmus	20	Bérpalota	<i>l. ház</i>	~i ház	<i>l. otthon ill. ház</i>
Asszimiláció	87, 125, 126	Betyárfolklor	<i>l. folklor</i>	~regény	<i>l. irodalom</i>
Asztaltársaságok	123	Biedermeier	46, 66, 134, 257	~i stratégia	267
Autonómia	<i>l. önkormányzat</i>	Bolt	171	Csoport	
Azonosulás	<i>l. identitás</i>	Budapesti Szemle	<i>l. forrás:sajtótermék</i>	alkalmazott	71
Á cs	<i>l. csoport</i>	Bürokrácia	209	altiszti kar	44
Állam	266	C entralisták	58	arisztokrácia <i>l. nemesek</i>	
~patriótizmus	104	Céhes mester	<i>l. csoport</i>	ácsmester	114, 115
~szervezet	326	Citoyen	<i>l. csoport:polgár</i>	bankárok	177
B ajtársi szövetségek	293			Bérlők	
Bankárok	<i>l. csoport</i>			zsidó	181

burzsoázia <i>l.</i> polgár:burzsoá	céhenkívüli	183	Egyesület	21, 335	
cukrászok	239	céhes	132, 183	antiszemita	20
dolgozó	71	építő~	343	falusi tűzoltó~	120
elit	83, 158	nemesek,		Egyetem, tudomány~	19
egyházi	78	nemesség	167, 211	~i ifjúság	293
gazdasági	157, 177, 178	arisztokrácia	167	Egyház, katolikus	28, 30, 78, 319
politikai	167	kis~	154	Elidegenedés	102
értelmiség, ~i(ek)	28, 52, 77, 107, 148, 185, 187, 265, 332, 339	új~	15	Elit	<i>l.</i> csoport
katolikus egyházi	28	városlakó	232	egyházi	<i>l.</i> csoport:elit
szak~	162	paraszt(ság)	153, 324	gazdasági	<i>l.</i> csoport:elit
elő~	299	pénzember	51	politikai	<i>l.</i> csoport:elit
gyáriparosok,		polgár		Ellenzék	173
gyárnokok	71, 157	burzsoá	244, 344	Elmagyarosodás	<i>l.</i> magyar
hivatalnok	200, 251	citoyen	176, 195, 244	Erdély-üzlet	<i>l.</i> irodalom
iparosok, iparosság	136, 146, 172, 191, 193	kis~	172, 285, 323	Erdélyi Szépművész Céh	68
kézmű~	<i>l.</i> kézművesek	magyar	269	Eszmény	
gyár~	<i>l.</i> gyáriparosok	nemzeti tulajdonos	265	lakás~	24
Katona		német	269	polgárosodás~	290
zsidó	36	régi	267, 285, 306	polgár~	122, 197
Kereskedők	172, 177, 181, 191, 193, 229	vagyonos	210	Eszmetörténet	201
könyv~	118	zsidó	312	Etnikai előítélet	103
nagy~	6	részvényesek	165	Életmód	121
városi	43	szolgabíró	271	Építészet	79, 189, 241
zsidó	325	tanítók	218	~i stílus	95, 130
kézművesek,		tisztikar	35, 93	Építőmester	<i>l.</i> csoport: mester: építő~
kézműiparosok	5, 21, 32, 121, 191, 193, 196, 215	tisztviselők	107, 187, 326	Érdek	
könyvkereskedők		miniszteriális	15	~egyesítés konzervatív programja	30
<i>l.</i> kereskedők		tűzoltó	120	~képviselő	324
könyvkötők	118	vállalkozók	6, 51, 177	Értelmiség	<i>l.</i> csoport
középosztály	24, 64, 93, 252	szocialista	266	Étel	
kisvárosi	74	nagy~	97	gulyás	137, 138
polgári	89	zsidó(k)	<i>l.</i> zsidó, ~k, ~ság	paprikás	137
legény	31	Demokrácia	164	paraszti	138
mérnök	51, 327	Díszmagyar	256	pörkölt	137
mester	114, 115	Divat	<i>l. még</i> öltözködés		
		~etika	143		
		népművészeti	60		

Falu		játékfilm	63	polgár~	216
sváb	161	lexikon- és szótárirodalom	98	Házasság (<i>l. még</i> család, háztartás)	
Felvilágosodás, korszakmutató	<i>l. még</i> 18, 61	nemesítési iratok	15	vegyes~	182
Festészet	247	népszínművek	135, 147	~i kapcsolatrendszer	146
Feudalizmus	262	összeírások és matrikulák	196	~i szerződés	<i>l. források</i>
Fogalmak		polgármesteri iratok	139	Háziipar	<i>l. ipar</i>
„civilizáció”	98	Polgárok Lajstroma	133	Háztartás (<i>l. még</i> család, házasság)	55, 56
„kultúra”	98, 240	próza	<i>l. irodalom</i>	~összeírás	<i>l. források</i>
„nemzet”	240	regény (család~, lektür~) <i>l. irodalom</i>		~szerkezet	31, 132, 183
„nép”	240	részvényesek névjegyzéke	165	Historizmus	241
„polgár”	98	Sajtótermék		Hitelügylet	<i>l. üzlet</i>
„polgárosodás”	14, 98, 131	Budapesti Szemle	77	Hivatásrendiség	<i>l. rendiség</i>
~ értelmezése	66	Huszdik Század	222	Huszdik Század	
~ története	98	kalendáriumok <i>l. irodalom</i>		<i>l. források:sajtótermékek</i>	
történeti ~	14	Pesti Napló	41	Ideál	<i>l. eszmény</i>
tudományos ~	11	statistikai	88	Identitás	52, 251
Foglalkozás (egy csoportot <i>l. „csoportok”</i> alatt)	133, 234	virilis jegyzék	59	Ideológia	
Földtulajdon	210	Fürdőhelyek	219, 336	demokrata	222
Folklór	170, 206	Gazdaság		~történet	18
bürokratikus	209	piac~	164	Ipar	72
Forradalom		~i élet	157	gyáripar	71
polgári	29	~i elit	<i>l. elit</i>	házi	291
Források		Gimnázium	<i>l. iskola</i>	kézműves~	42, 71
1840. évi gyártörvény	71	Gulyás	<i>l. étel</i>	~testület	345
anyakönyvek	146	Hagyaték	115	Irodalom	18
zsidó	230	Hagyomány	209	kalendárium~	159, 160
árvaszéki iratok	284	Halál	102, 330	történeti	13
budapesti cégbíróság levéltára	192	Harmadik út	253, 264	Erdély-üzlet	68
családi fotógyűjtemény	174	Ház		Mesekönyvek	16
családi iratok	149	bér~	100	próza	49
hagyatéki iratok	73, 284	bérpalota	186	regény	50, 51
házassági szerződés	269	családi	243	család~	141
háztartás-összeírás, 1809	31, 113, 183	magán~	52	lektür	199
hitel- és kölcsönügyletre vonatkozó iratok	231			Iskola	
iparkamarai összeírások	32			~rendszer, középfokú	281
				gimnázium	188
				iskolázottság	329

Játékfilm	<i>l. források</i>	Kortessdalok	249	elmagyarosodás	127
Jelkép	137, 138	Középosztály	<i>l. csoport</i>	nyelv	127
Kalendárium	<i>l. irodalom</i>	képe	94	Mesekönyvek	<i>l. irodalom</i>
Kamara	345	kialakításának programjai	23	Mester	<i>l. csoport</i>
Katolicizmus	78, 150	kisvárosi	<i>l. csoport:</i> középosztály	Mezőváros	<i>l. város</i>
politikai	252	lakáviszonyai	89	Mérnök	<i>l. csoport</i>
Katolikus		polgári	<i>l. csoport:</i> középosztály	Minisztérium	15
egyház	28, 30	Kölgazdaság	157	~ok, közös	248
önkormányzat	29	Közvélemény	(<i>l. még</i> nyilvánosság)	Mitológia	321
Kelet-Nyugat	247	Közvélemény	302	Mobilitás	188, 229, 281, 329
Kép		Kultúra	240	Modernizálás	325
Amerika-motívum	309, 310	~ális élet	312	Mulatás	<i>l. szabaddió</i>
középosztály~	<i>l. középosztály</i>	köz~	137	Munka	343
másokról alkotott	103	lakás~	257	Munkásmozgalom	332
nemzeti ön~	170	nemzeti	207	Műhely	105, 171
népélet ábrázolása	63	népi	112, 137, 152, 247	Nacionalizmus	35
néptanító alakja	217	paraszti	207	Nagykereskedő	<i>l. csoport:</i> kereskedő
paraszt~, parasztság~	16, 135	tömeg~	180	Nagyváros	<i>l. város</i>
pásztor	247	városi	207	Naptárirodalom	<i>l. irodalom:</i> kalendárium
politikai portré	271	Lakás (<i>l. még</i> otthon)	56, 89	Nemes, nemesség	<i>l. csoport</i>
politikai világ~	140	~felszereltség	12	Nemzet	18, 30, 76, 240
társadalom~	39, 50, 222	~kultúra	257	~elfogás	112
Kereskedők	<i>l. csoport</i>	Lakóhelyi szegregáció	311	~i építészeti stílus	95
Keresztény-zsidó	182	Legény	<i>l. csoport</i>	~i értékrend	104
Kert	105	Legitimáció	86	~i jelkép	138
Kézműves	<i>l. csoport</i>	Lektűr	<i>l. irodalom</i>	~i kultúra	207
Kézművesipar	<i>l. ipar</i>	Liberalizmus (<i>l. még</i> korszakmutató)	37, 53, 54, 76, 85, 86, 144, 162, 173, 201, 238, 289, 302	~i mitológia	321
Kispolgár	<i>l. polgár</i>	német	41	~i szimbólum	111
Kisváros	<i>l. város</i>	redukált	140	~i táncműltúra	124
Kizsákmányolás	158	Magánélet	151	~tudat kialakulása	168
Klubélet	<i>l. társasági élet</i>	Magatartásforma, politikai	34	Neobarokk társadalom	293
Kölcsönügylet	<i>l. üzlet</i>	Magyar		Nép	67, 240
Könyvkereskedők	<i>l. csoport</i>			~dal, ~költészet	67, 213
Könyvkötők	<i>l. csoport</i>			~élet ábrázolása	<i>l. kép</i>
Konzervatívizmus	8, 30, 37, 38, 39, 86, 117, 238, 254			~i kultúra <i>l. kultúra,</i>	
új~	252				

v.ö. még folklór		~i kultúra	<i>l.</i> kultúra	parttalan	300
~művészet	107	~osodás	153, 154	playboy	143
Népi-urbánus ellentét	163	~párt	27	tördelt	9
Népképviselő	80	~romantika	253	törékeny váz	10
Népszínművek	<i>l.</i> források	~ság	<i>l.</i> csoport	Politika	
Nő	317	Párbaj	250, 322, 331	város~	<i>l.</i> várospolitikai
Nyelv	18	Passzív rezisztencia	34	Politikai	
Nyilvánosság <i>l. még</i>		Paternalizmus	283	elit	167
közvélemény	212	Pénzember	<i>l.</i> csoport	elkötelezettség	145
Nyugat-Kelet	247	Pesti Napló	<i>l.</i> források: sajtótermékek	filozófia	238
		Piac	164	gondolkodás	254
Olvasóközönség	157	tudás~	19	katolicizmus	252
Osztály	148	Polgár		kultusz	290
közép- <i>l.</i> középosztály		burzsoá <i>l.</i> csoport:polgár		magatartásforma	34
új	266	citoyen <i>l.</i> csoport:polgár		Pörkölt	<i>l.</i> étel
Operett	313, 314	eszmény <i>l.</i> eszmény		Program	
Otthon	<i>l. még</i> lakás	kis~ <i>l.</i> csoport:polgár		konzervatív érdekegyesítési	30
családi ház	243	magyar <i>l.</i> csoport:polgár		középosztály kialakítása	23
lakásideál	24	nemzeti tulajdonos <i>l.</i> csoport:polgár		Protestantizmus	150
magánház	52	német <i>l.</i> csoport:polgár		református	146
polgárház	216	régi <i>l.</i> csoport:polgár		Radikalizmus	
polgári	90	vagyonos <i>l.</i> csoport:polgár		demokrata	222
villa	243	zsidó <i>l.</i> csoport:polgár		polgári	252
Öltözködés	49	~család	306	Refeudalizáció	256
divat	46, 47, 316	~i élet	213	Református	
magyaros	48	~i lét	197	<i>l.</i> protestantizmus	
népviselő	96	~i társaság	197	Reformerszerep	85
Önkormányzat	283	~ház	<i>l.</i> otthon	Regény	<i>l.</i> források
katolikus	29	Polgárosodás		Regionális sajátosságok	147, 152
Paprikás	<i>l.</i> étel	eszmény <i>l.</i> eszmény		Rendi	
Paraszt		fogalma <i>l.</i> fogalmak		norma	286
~i étel	<i>l.</i> étel	keresztény polgárisodás	286	társadalomszervezet	287
~i érdekképviselő	<i>l.</i> érdekképviselő	magyar	81	~ség	155, 184
~i hagyomány	111	modern	3	hivatás~	320
~i közösség	188	nemesi	271	Rétegződés, társadalmi át~	288
		paraszti	272		
		polgárosulás	152		

Sajtó	157, 180	Társasági élet	149, 336	~antropológia	279
helyi	107	klub~	315	~fejlődés	101
Sváb falu	<i>l. Falu</i>	Tér		~hálózat	10
		közös	91	~hierarchia	10
Szabadidő	219	városi mikro~	92	~i kultúra	207
Szabadság	221	Tisztviselők	<i>l. csoport</i>	~i társadalom	4, 7, 136, 214, 231, 282, 297, 307
Szabdközművesség	333, 334	Tudás, tudomány	19, 213	~lakó nemes	232
Szakszervezet	338	Tulajdon	<i>l. földtulajdon</i>	~politika	282
Szegregáció, lakóhelyi	311	Turini százas küldöttség	145	~szerkezet	128
Szerkezet		Tűzoltó	<i>l. csoport</i>	Védegylet	191
foglalkozási	234			Védegylet, budai	193
háztartás~	31, 132, 183	Urbanizáció	101	Vidék	264
legitimációs	86	Urbánus-népi ellentét	163	Villa	<i>l. otthon</i>
társadalmi	187	Üzlet		Weimari köztársaság	253
város~	128	hitel ill. kölcsönügylet	231	Zavargás, antiszemita	20
Színház	134	irodalmi	68	Zsidó, ~k, ~ság	234, 331
Szolgabíró	<i>l. csoport</i>	Vagyon	210	asszimiláció	125, 126
Születési hely	133	~i helyzet	118, 121	bérlők	<i>l. csoport:bérlők</i>
		Választás	249	fővárosi	311
Tánc	124	Vállalkozók	<i>l. csoport</i>	katona	<i>l. csoport:katona</i>
Társadalmi		Vallásosság (<i>l. még egyes felekezetek</i>)	151	kereskedő	<i>l. csoport:kereskedő</i>
gyökek	28	Város		ortodox	229
helyzet	239	fő~	311, 315, 347	polgár	<i>l. csoport:polgár</i>
konfliktus	72	kis~	74, 136, 149	politikus	308
krízis	125	közép~	297	~keresztény	
meghatározottság	145	mező~	214, 215	vegyesházasság	182
összetétel	145	nagy~	102, 180		
rendszer	262	szabad királyi	42		
rétgazdás	26				
Társadalomszemlélet	<i>l. kép</i>				

Személyek mutatója

Tárgykor előttiek		Benedek Elek	16	Kecskeméthy Aurél	22
Árpád fejedelem	246	Bethlen István, gróf	238	Kner Imre	76
István, Szent (I.) király	246	Bibó, István	144, 158	Kossuth Lajos	328
Mackó úr (Sebők Zsigmond mesefigurája)	346	Bródy Sándor	208	Kováts István, szegedi építőmester	343
		Buday György	176	Kunfi Zsigmond	332
		Csokonai Vitéz Mihály	268	Lánczy Leó	99
Térségen kívüliek		Danielik János egri kanonok	30	Lechner Ödön	242
Malthus	267	Deák Ferenc	33	Lichtenvolner Ferenc keszt- helyi ácsmester	114, 115
Montesquieu	221	Eötvös József	76, 144	Mikszáth Kálmán	49
A szemlélő korabeliek		Éhen Gyula	318	Prohászka Ottokár	319
Konrád György	148	Fenyő Mátyás s zegedi zsidó polgár	312	Széchenyi István	33, 82, 342
Kornai János	70	Ferenc József	323	Tisza István	140
Szelényi Iván	70, 148	Goldzieher Ignác	245	Wagner, Otto	242
		Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka, néprajzkutató	291	Wahrmann Mór	308
Tárgykoriak		Horváth István	258	Weis István	94
Asbóth János	8, 117, 175	Jókai Mór	50, 51, 200	Zilahy Lajos	199
B. Farkas Ferenc	27				

Földrajzi nevek mutatója

A történeti Magyarországon kívül	Körút	100	Körmend	196	
Bécs	101, 102, 105	Pest	19, 317	Mezőberény	269
Manchester	341	Pest-Buda	258	Mezőkövesd	107
		Buda	72, 191, 193, 239	Nagykanizsa	133
		Viziváros	31, 132, 183, 285	Németbóly	161
A történeti Magyarország területén		Alsó-Viziváros	113	Nógrád vm.	214, 215
Alföld	232, 247	Pest	6, 52, 239, 306	Pest	1. Budapest
Békéscsaba	32	Szent Imre Kertváros	279	Somogy vm.	20, 21
Buda	1. Budapest	Cegléd	146	Szeged	121, 126, 182, 267, 312, 343
Budapest	55, 56, 88, 89, 90, 91, 101, 102, 105, 192, 229, 233, 281, 337, 347	Debrecen	186, 210	Szekszárd	288
		Erdély	26	Szombathely	128, 297
		Kalotaszeg	291	Temesvár	341
Belváros	216	Kecskemét	282, 297	Vas vm.	59
főváros	1. tárgymutató: város:fő~	Keszthely	12, 114, 115, 136	Zemplén vm.	40
		Kiskundorozsma	181		

Történeti korszakok mutatója

Abszolutizmus kora	150, 198	II. világháború előtt	74	Polgárosodás kora	84
Bach-korszak	77	Két világháború között	88, 89, 161, 171, 172, 178, 199, 234, 337, 345	Reformkor	6, 42, 43, 52, 67, 72, 135, 159, 181, 212, 335
Biedermeier kora	270	Kiegyezés után	21, 145	Századelő	186
Dualizmus kora	15, 93, 187, 250, 271, 284, 308	Liberalizmus befogadásának kora	289	Századforduló	10, 60, 79, 97, 105, 182, 242, 251, 254, 288, 317, 318, 330
Eszmék kora	175	Millennium	346	Táblabíróvilág	156
Felvilágosodás kora	309	Polgári átalakulás ideje (1820–1870)	215		
Feudális kor		Polgári átalakulás kora	28		
késő~	71	Polgárosodás hajnala	303		
Feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka	40				

Időszakok mutatója

(A rendezés elve az időszakok kezdetének előidejűsége és az időszakok egymásba ágyazódása)

Évszázados léptékben		1541–1848	232	1867–1918	21, 344
18–19. század	196	16. századtól 1880-ig	160	1867	248
18. század	240	1711–1850	136	1870–1880-as évek	32
19–20. század	98, 124	1745–1825	133	1873–1895	229
19. században és a 20. század első felében	177	1755–1847	115	1873–1914	91
19. század	50, 101, 118, 130, 146, 147, 153, 206, 213, 285, 302, 327, 348	1790–1990	221	1873–1943	281
19. század első fele	114, 239	1790–1848	12	1880–1920	152
19. század eleje	7	1800 körül	138	1880-as évek	20
19. század középső harmada	210	1800–1815	258	1889–1988	111
19. század közepe	267	1815–1848	219	1897–1944	107
19. század második fele	103, 180, 185	1820–1870	214	1898	104
19. század utolsó harmada	230	1820–1848	26	1900–1907	222
19. század vége	102	1822–1851	269	1900	347
20. század első fele	120	1830–1848	37	1900–1944	157
20. század eleje	149	1830–1867	85	1919–1945	78
		1840-es évek	38, 39, 76	1930-as évek	48
		1848–1918	307	1935–1945	320
		1848–49	29	1945 után	272, 339
		1849–1918	139		
		1850–1944	55, 56		
Éves léptékben		1858–1866	41		
Kezdetektől 1848-ig	310	1867–1945	47		
1848 előtt	4, 73	1867–1941	311		